

Fahreddin Razi'nin Çeşitli Dinler ile İlgili Bilgi ve Görüşleri¹

Hidayet IŞIK²

GİRİŞ

Bilindiği üzere Fahreddin Razi (ö.606/1209), çok yönlü bir İslam bilginidir ve bir çok yönden takipçisi olduğu Gazali (ö.505/1111) gibi ansiklopedik bir alim olma özelliği taşımaktadır. Bununla beraber onun en önemli tarafı Felsefî Kelamcılığı ve Tefsirciliğidir. Ancak Razi, sadece klasik İslam ilimleri ile ilgili eserler vermiş bir bilgin değildir. -Çok özlü de olsa- diğer bir ismi el-Milel ve'n-Nihal olan İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn³ adlı, Dinler Tarihi ile doğrudan ilgisi bulunan bir eserin de yazarıdır. Ayrıca Hristiyanlığa karşı bir reddiyesi de bulunmaktadır⁴. Bunun yanında, başta tefsiri olmak üzere çeşitli

1 Bu yazı, "Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri" (Selçuk Üniv. Sos. Bilim. Enst. Konya 1998) adıyla hazırladığımız doktora tezinin makale halinde özetlenmiş şeklidir.

2 Dr., Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Araştırma Görevlisi.

3 Fahrüddîn er-Râzî, İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, Ali Sâmî en-Neşşâr neşri, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982 / Muhammed Mu'tasım Billâh el-Bağdâdî neşri, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407/1986 / Tâhâ Abdurra'ûf Mustafa Hıvârî neşri, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1398/1978.

4 Fahrüddin er-Razi, Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara, Tak. ve Tah. Abdulmecid en-Neccar, Daru'l-Ğarbi'l-İslami, Beyrut 1986.

eserlerinde değişik dinler ile ilgili bazen özlü, bazen ayrıntılı bilgiler vermektedir. Her ne kadar Dinler Tarihi, Razi'nin yaşadığı devirde bugünkü anlamda müstakil bir bilim dalı olarak teşekkül etmiş olmasa da, bütün bunlar İslam dünyasındaki Dinler Tarihi çalışmaları açısından önem arz etmektedir ve ona, aynı zamanda Dinler Tarihçisi olma özelliği de kazandırmış olmaktadır.

Bizim Razi üzerindeki bu çalışmamızda, Razi'nin hayatı ve eserleri hakkındaki kısa bilgilerden sonra onun, Dinler Tarihçiliği üzerinde durulacak ve çeşitli dinler üzerindeki bilgi, görüş ve düşünceleri verilecektir. Yalnız hem hacmi fazla uzatmamak, hem de ilave bir çalışmanın konusu olarak düşünüldüğü için Yahudilik ve Hıristiyanlık dışarıda bırakılmış, bunlardan önce daha az çalışılan diğer dinler ile ilgili hususlar üzerinde durulmuştur.

1.FAHREDDİN RAZİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Bir yandan Abbasi Hilafetinin zayıflayıp bağımsız Müslüman-Türk devletlerinin hüküm sürdüğü, diğer yandan Haçlı Seferlerinin bütün hızıyla devam ettiği, bunun yanında Moğol İstilasının başlangıç aşamasında olduğu bir devirde yaşayan⁵ Muhammed b. Ömer er-Râzî, 544/1149'da Rey'de doğmuş, 606/1209'da Herat'ta vefat etmiştir.⁶

-
- 5 Bkz, M. Salih Ez-Zerkân, F. Er-Râzî ve Ârauhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye, Mısır 1383, S. 8-11; F.Râzî, Me'âlim fi Usûli'd-Dîn, Tah. S. Duğaym, Daru'l-Fikri'l-Lübnani, Beyrut 1992, S. Duğaym'ın önsözü, S.9,13 ; F.Râzî, el-Muhassal, Tah. S. Duğaym, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Beyrut 1992, S. Duğaym'ın önsözü, S.9; İbrahim Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti Tarihi, TTK, Ankara 1992, S.123-144, 214-222 ; E. Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara 1991, S. 195-197; H. İ. Hasan, İslam Tarihi , Trc. Komisyon, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1988, V. 127-128; İbn Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, Tah. M. Yusuf ed-Dakkak, Beyrut 1407/1987, X.22-23.81, IX.357,366,369-370, ; İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, XII.269 ; Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", İslam Tarihi Ed. H. Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, VI. 151; Robert Mars-hall, Doğudan Yükselen Güç Moğollar, Sabah Kitapları, İstanbul 1996, S.29-30, 104-105.
- 6 ez-Zirikli, el-A'lâm, Yer ve tarih yok, VII. 203 ; Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin, Beyrut trz., XI. 79 ; İbn Hallikan, Vefeyât, Dâru'l-Masâdir, Beyrut trz., VI. 248, 249, 252 ; İbn Kesir, el-Bidâye, XIII. 60-61 ; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ, Şerh ve tah. Nizâr Rızâ, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut trz., S. 462 ; es-Sübkî, Tabakâtu's-Şâfiyye, Mısır trz., V. 35 ; İbn Imâd, Şezerâtu'z-Zehab, Daru'l-Fikr, Yer adı yok 1399/1929, V.21 ; İbn Hacer, Lisânu'l-Mizan, Beyrut 1406/1986, IV. 427 ; Dâvudî, Tabakâtu'l-Müfessirîn, Tah. Ali M. Ömer, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1392/1972, II. 214 ; Taşköprüzâde, Miftâhu's-Saâde, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1405/1985, II. 102 ; Ö. N. Bilmen, Tabakâtu'l-Müfessirîn, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II. 488 ; ez-Zerkân, "F. er-Râzî", S.16 ; M. Abdulamid, er-Râzî Müfessiran, Bağdat 1394/1974, S. 13 ; S. Uludağ, Fahrettin Râzî, Kültür Bakanlı-

İlk öğrenimini Rey’de, babası Ziyaüddin Ömer (ö.559/1164)’den aldıktan sonra Simnan’da Kemal es-Simnani’den Kelam ve Fıkıh öğrenmiştir. Tekrar Rey’e dönerek burada Mecdüddin el-Cîlî’den Felsefe ve Kelam okumuştur⁷. Felsefede Farabi, İbn Sina ve Ebu’l-Berekat el-Bağdadi ve Ebu Bekir er-Razi’nin eserlerini okumuştur⁸. Kelam’da el-Cüveyni (ö.478/1085)’nin eş-Şâmil’i⁹, Fıkıh Usulünde Gazali (ö.505-111)’nin Mustasfa’sı ve Ebu’l-Hüseyin el-Basri (ö.463/1070)’nin Mutemed’ini de ezberlemiştir¹⁰.

Bu şekilde öğrenimini tamamlayan Razi seyahatlere başlamış¹¹, Buhara’da er-Radi en-Neysâbüri, er-Rükn el-Kazvîni, eş-Şeref el-Mes’ûdî ve Nureddin es-Sabuni ile tartışmalar yapmış ve bunların ayrıntısını Münazarat’ında anlatmıştır¹². Razi’nin en şiddetli tartışmaları Kerrâmiye mensupları ile olmuştur¹³. İran, Türkistan, Afganistan ve Hindistan’ın batı bölgelerini dolaştıktan sonra Herat’a gelmiş ve burada vefat etmiştir¹⁴.

İki oğlu ve bir kızı olan Razi’nin yolunu devam ettirenler daha ziyade yetiştirdiği öğrencileri olmuştur¹⁵. Kutbuddin el-Mısri (ö.618/1211), Esrûddin el-

ğı yayımları, Ankara 1991, S.1 ; S. H. Nasr, “Fahredden Razi”, Çev. M. Armağan, İslâm Düşüncesi Tarihi, Ed. M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İst. 1990, II. 267 Y. Şevki Yavuz, “F. er-Razi”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XII. 89.

7 İbn Ebi Usaybia, “Uyûnu’l-Enbâ”, S. 462 ; İbn Hallikan, “Vefeyât”, IV.250 ; Dâvudî, “Tabakât”, II.214 ; Subkî, “Tabakât”, V.35 ; Taşköprüzade, “M. Saade”, II. 102 ; Ö. N. Bilmen, “T. Müfessirîn”, II. 488 ; ez-Zerkan, “F.Razi”, S.18 ; S.53 ; İbn Hacer, Lisanu’l-Mizan, IV. 427 ; M. Abdulhamid, er- Râzi Müfessiran, S. 14 ; Zehebî, et-Tefsir ve’l-Müfessirîn, Dâru’l-Kalem, Beyrut trz., I. 290 S. Uludağ, “F. Razi”, S. 1-3 ; Y. Ş. Yavuz, “F. er-Razi”, XII. 89.

8 Kiftî, Ahbâru’l-Ulema, Mektebetü’l-Mütenebbi’, Kahire 1326, S. 190 ; İbn Ebî Usaybia, Uyûnu’l-Enbâ, S. 462 ; ez-Zerkan, “F.Razi”, S. 19 ; S. H. Nasr, “F. Razi”, II. 267-268 ; M. S. el-Ma’sûmî, “İ. F. er-Razi and His Critics”, İslamic Studies, C. VI/4, İslâmâbâd 1967, S. 357.

9 İbn Hallikan, Vefeyât, IV. 250 ; es-Sübkî, T. Şâfiyye, V. 35 ; Davudi, T. Müfessirin, II. 214 ; Taşköprüzade, M. Saade, II. 102 ; S. Uludağ, F.Razi, S. 4 ; Y. Ş. Yavuz, “F. er-Razi”, XII. 89.

10 Zerkan, “F. Razi”, S.37-38 ; Y. Ş. Yavuz, “F. er-Razi”, XII. 89.

11 F. Huleyf, “A Study on F. Er-Razi and His Controversies in Transoxiana”, Beyrut 1966, S. 18-19 ; M. Abdulhamid, er- Râzi Müfessiran, S. 14 ; Sübkî, Tabakatu’s-Şâfiyyeti’l-Kübra, V. 35 ; İbn Hallikan, “Vefeyât”, IV. 250 ; Subkî, “Tabakât” V. 35 ; ez-Zerkan, “F. er-Râzi”, S. 19 ; Taşköprüzade, “M. Saade”, II. 103 ; S. H. Nasr, “F.Râzi”, II. 268.

12 Bkz. F. Razi, Münazarât, Tah. F. Huleyf, Dâru’l-Maşrik, Betrut 1967, S. 7-17, 24-26, 32-43.

13 Subki, Tabakatu’s-Şâfiyye, V. 36-37 ; Kehhâle, Mu’cemu’l-Müellifin, XI. 79 ; İbn Imâd, Ş. Zeheb, V. 21 ; İbn Kesir, el-Bidâye, XIII. 61.

14 ez-Zirikli, el-A’lâm, VII. 203 ; ez- Zerkan, “F.er-Râzi”, S. 21 ; S. Uludağ, F. Râzi, S. 5.

15 Subkî, Tabakât, V. 35 ; Kiftî, Ahbâru’l-Ulemâ, S. 191 ; Dâvudî, T. Müfessirîn, II. 214 ; Y. Ş. Yavuz, “F. er-Razi”, XII. 89.

Ebherî (ö.663/1264), Tâcuddin el-Urmevî (ö654/1256), Şemsuddin Huyûbî (ö.637/1239), Şemsuddin Hüsrevşâhî (ö.653/1255), Sirâcuddin el-Urmevî (ö.676/1277) ve kendisinden sonra ders halkasını devam ettiren oğlu Ebu Bekir önde gelen öğrencileri arasındadır¹⁶.

Ömrünün sonlarında Herat'a yerleşerek zamanını Alaeddin Harezmsâh'ın kendisi için yaptırdığı medresede ders vermekle geçiren Razi, 606/1209 yılında Herat'ta dünyaya gözlerini yummuştur. Hemen bütün kaynaklar, Kerrâmiler tarafından zehirlendiğini söyler.¹⁷

İlmî bakımdan çok verimli bir ömür geçirmiş olan Râzî, İslam dünyasında eşine ender rastlanan büyük bir bilgendir. Devrindeki bütün ilimleri öğrenmiştir ve eser yazmadığı bir ilim dalı hemen hemen bulunmamaktadır. İbn Hallikan, "Razi'nin eserleriyle meşgul olan alimlerin eskilerin eserlerini terkettiklerini"¹⁸; Kiftî, "Razi'nin ilminin, mütekaddimin ve müteahhirinin ilmini içine aldığı, onun kitaplarını okuyanın bu alimlerin ilmine de vakıf olacağını"¹⁹; İ. H. İzmirli de, "ondan sonra onun gibisinin gelmediğini"²⁰ söylemiştir.

Dinler Tarihçiliği yönüne ayrı bir bölümde değineceğimiz Razi'nin en belirgin vasfı Kelamcılığıdır. Kelamda "İmam" olan Râzî, aklî düşünceye verilen önemi o kadar arttırmıştır ki, ondan başlayarak Ehl-i Sünnet arasında "Akıl nakle tercih edilir" tezi yaygınlık kazanmıştır²¹. Razi, Aristo geleneğindeki Felsefeyi hazmeden ve onu Kelam'a soku ilk kimsedir. O, sudur nazariyesi istisnasıyla, İbn Sina çizgisindeki Aristocu Müslüman Varlık Felsefesini, Eşari Kelam Sistemine adapte etmiştir²². Diğer bir deyimle Felsefeyi Kelamlaştırmıştır.

Bununla birlikte Razi'nin zaman zaman hayret ve kuşkular içinde kaldığı zikredilmektedir²³. Bu yüzden hayatının sonlarına doğru, "Keşke Kelam ilmi ile

16 Zerkân, F. Râzî, S. 32 ; M. Abdulhamid, er-Râzî Mufessiran, S. 32 ; S. Uludağ, F.Razi, S. 35-36; Y. Ş. Yavuz, "F. er-Razi", XII. 89.

17 İbn Hallikan, Vefeyât, IV. 252 ; İ. E. Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ, S. 466 ; Kiftî, A. Ulemâ, S. 190-191; Kehmâle, M. Müellifin, XI. 79 ; İ. Kesir, el-Bidâye, XIII. 60 ; Dâvudî, T. Mufessirin, II. 215 ; Zehebî, et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn, I. 291 ; Ö. N. Bilmen, T. Mufessirin, II. 488 ; Taşköprüzâde, M. Saâde, II. 103 ; S. H. Nasr, "F. Razi", II. 268 ; Zerkân, F. Râzî, S. 21 ; M. Abdulhamid, er-Râzî Mufessiran, S. 16.

18 İbn Hallikan, Vefeyât, IV. 249-250.

19 Kiftî, A. Ulema, S. 190-191.

20 İ. H. İzmirli, İslamda Felsefe Akımları, Kitabevi, İstanbul 1995, S. 46.

21 İ. H. İzmirli, İ. F. Akımları, S. 385.

22 E. Sharqawî, "F.Razi", The Encyclopaedia of Religioon, Ed. M. Eliade, London 1987, XII. 222 ; Y. Ş. Yavuz, "F. er-Razi", XII. 90.

23 İ. H. İzmirli, İslam'da Felsefe Akımları, S. 386-388.

uğraşmasaydım”, dediği, “Kur’an’ı okumaktan elde ettiği faydayı hiç birisinde bulamadığını söylediği” ve ağladığı anlatılır²⁴.

Razi’nin diğer önemli bir yönü, Tefsirciliğidir. Hayatının sonlarında yazdığı “Mefatihü’l-Ğayb” isimli muazzam “Tefsir-i Kebir”inde bütün ilmî birikimini kullanmıştır.

Böylesine bir ilmî derinliğe ve geniş bir kültüre sahip olan Razi, kendinden sonrakiler üzerinde de derin tesirler bırakmıştır. Adududdin el-îcî (ö.756/1355), Seyfuddin el-Âmidî (ö.617/1220), Kâdî Beydâvî (ö.691/1291), Saduddin Taf-tazânî (ö.797/1395) ve Seyyid Şerif Cürcânî (ö.816/1413) gibi alimler Râzî ekolünün önde gelen takipçileri olmuşlardır²⁵. Bazı alimler de Razi’yi VI./XII. yüzyıl müceddidi olarak görmüşlerdir²⁶. Gençlik yıllarında el-Lubab adıyla el-Muhassal’ın bir özetini çıkaran İbn Haldun da onun tesirinde kalanlar arasındadır²⁷. İbn Arabî de onun şöhretini duymuş ve kendisine bir mektup yazmıştır²⁸. Razi aynı zamanda Batı Felsefesi üzerinde de tesirde bulunmuş birisidir²⁹.

Ansiklopedik bir alim olarak Razi, devrindeki hemen bütün ilimler hakkın-da eser vermiştir. Biz kendisine ait 198 eser tesbit ettik. Bunlardan 90 tanesinin kesin olarak kendisine ait olduğunu, diğerlerinin kendisine aidiyetinin ya şüpheli olduğunu, ya da kendisine ait olmadığı halde kendisine nisbet edildiğini gördük. Buna göre tefsirinden başka Esasu’t-Takdis, İsmetu’l-Enbiya, Kitabü’l-Erbain, Levâmiu’l-Beyyinât, Lubâbu’l-İşârât, el-Meâlim fi Usûli’d-Din, el-

24 İ. İmâd, Ş. Zeheb, V. 21 ; İ. E. Usaybia, U. Hikme, S. 466 ; Y. Ş. Yavuz, “F. er-Razi”, XII. 90.

25 İbn Hallikan, Vefeyât, IV. 249 ; Subkî, Tabakât, V. 33 ; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIII. 55.

26 S. H. Nasr, “F. Razi”, II. 267 ; Dâvudî, T. Müfessirîn, II. 214 ; Zerkân, F. Râzî, S. 3 ; M. Abdulhamid, er-Râzî Müfesssiran, S.31 ; İ. Cerrahoğlu, T.Tarihi, D. İ. B. Ankara 1988, II. 240 ; S. Uludağ, F. Razi, S. 20.

27 S. Uludağ, F. Razi, S. 32.

28 İbn Arabî, Resâilu İbn Arabî, Tak. ve Dabt. Muhammed Şihâbu’d-dîn el-Arabî, Dâru Sâdır, Beyrut 1997, S. 239-243.

29 Razi’nin, “bedenin değişmesine karşın benliğin değişmez olduğuna dair kanıtı”, bugün ruhçular tarafından maddecilere karşı kullanılmaktadır. Razi, “cismanî haşri kanıtlama konusunda erdem ile mutluluğun uyumlu olması ilkesini” ortaya koyarak Kant’ın selefi olmaktadır. “Atom, yaşam ve aklı kabul edebilir”, diyerek Leibniz’in monad kuramına değinmektedir. Bilgi, “apaçıklık veya delile dayanan kararlı bir itikattır”, yolundaki tarifi; Spinoza’nın, “Hakkın, bir mananın konusuna uygun olması gerekir” tarzındaki tarifine temas etmektedir. Bkz. İ. H. İzmirli, İslamda Felsefe Akımları, S. 386 ; İ. H. İzmirli, İslam Mütefekkirleri İle Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese, Sad. S. Hayri Bolay, DİB, Ankara 1981, S. 33.

Mebâhîsu'l-Maşrıkiyye, el-Metalibu'l-Âliyye, el-Muhassal, Münazarat, en-Nefs ve'r-Ruh, Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbîhât önde gelen eserlerindendir³⁰.

2.DİNLER TARİHÇİSİ OLARAK FAHREDDİN RAZİ

A.Dinler Tarihi İle İlgili Bilgilerin Yer Aldığı Çalışmaları

a. İtikâdâtü Fırakı'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn (el-Milel ve'n-Nihal)³¹

Razi'nin birinci dereceden Dinler Tarihi ile ilgili bu eseri ana hatlarıyla iki bölümde değerlendirilebilir. Birinci Bölüm İslam Mezhepleri Tarihi, ikinci bölüm de Dinler Tarihi ile ilgilidir. Altı fasıl halinde düzenlediği onuncu babda sırasıyla Yahudi ve Hristiyan fırkaları, Zerdüştlük ve Mecusi fırkaları, Maniheizm, Deysaniyye, Markuniyye, Mazdekizm ve Sabiîliği anlatır.

İtikadat'ın tahkikli nüshasını neşreden Ali Sami en-Neşşar, çeşitli eserlerde İtikadatu Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikin, er-Riyadu'l-Munika, el-Milel ve'n-Nihal ve er-Riyadu'l-Munika fi'l-Milel ve'n-Nihal gibi çeşitli adlarla geçen eserin aynı eser olduğunu söylemektedir³².

Razi, tefsirinde bu eserine işaret ederken, “Bil ki, bu tefsirde, alemdeki dinleri ve mezhepleri sayıp dökmenin imkanı yok, bunu isteyen kimse, er-Riyadu'l-Munika isimli eserimizi okusun” demektedir³³. Kıftî de Ahbaru'l-Hukema'da eserden er-Riyadu'l-Munika fi'l-Milel ve'n-Nihal ismiyle bahsetmektedir³⁴. Muhtevası da göz önünde bulundurulursa, aynı eserin İtikadatu Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikin ismiyle de istinsah edilmesinin son derece doğal olduğunu görmekteyiz. Bütün bunlar bizi, en-Neşşar'ın görüşünün isabetli olduğunu sonucuna götürmektedir. Adı geçen eser, yukarıda söz konusu ettiğimiz adlar altında Uyunu'l-Enba, Ahbaru'l-Ulema, Şezeratu'z-Zeheb, Esmau'l-Müellifin,

30 Bkz, Hidayet IŞIK, Dinler Tarihi Açısından Fahreddin Razi ve Eserleri, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi, Konya 1998, S.35-50.

31 Neşr. Ali Sami en-Neşşar, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1402/1982 / Neşr. Taha Abdurrauf-Sa'd Mustafa Hivârî, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kahire 1398/1978 / Neşr. Muhammed Mu'tasim Billah el-Bağdadi, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1407/1986.

32 F. Razi, “İtikadat”, A. S. en-Neşşar neşri, S. 3, 29, 30.

33 M. Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr), el-Matbaatü'l-Behiyye, Kahire trz./ Trc. S. Yıldırım - L. Cebeci - S. Kılıç - S. Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara 1988-1995, mtn. XVIII. 77 / trc. XIII. 144.

34 Kıftî, A. Hukema, S.192.

Dairetu'l-Maarif gibi kaynaklarda söz konusu edilmektedir³⁵. Razi, bu risalesinde Milel-Nihal geleneğini sürdürmüştür.

Biz, bu çalışmamız esnasında eserin A. S. en-Neşşar, Taha Abdurrauf ve M. Mutasım Billah el-Bağdadi tarafından neşredilmiş üç ayrı baskısından faydalandık³⁶.

b. Mefâtîhu'l-Ğayb (Tefsîr-i Kebîr)³⁷

Razi'nin, hayatının sonlarında yazdığı ve bu suretle bütün ilmi birikimini kullandığı bu ansiklopedik tefsirinde, devrindeki bütün ilimlerle beraber Dinler Tarihi'ne dair de çok zengin bir malzeme yığını bulunmaktadır. Eserin bu yönüne işaret eden bazı araştırmacılar, "tefsirinde temas edilecek noktaların her birinin mühim bir tez konusu olacak mahiyette olduğunu" söylemektedirler³⁸.

İbn Hallikan (ö.681/1283), Davudi, Katip Çelebi (ö.1067/1656), Ö. N. Bilmen gibi alimler, Razi'nin tefsirini tamamlayamadan vefat ettiği görüşündedirler³⁹. M. Salih ez-Zerkan, Muhsin Abdulhamid, İ. Cerrahoğlu gibi sonra gelen bilginler, Razi tefsirinin baştan sona kadar kendisi tarafından yazıldığı görüşündedirler⁴⁰. Bütün bu görüşleri tahlil etmemiz ve eserin bütününe gözden geçirmemiz sonucunda bizde de tefsirin bütünüyle Razi'ye ait olduğu kanaati oluşunca, eserin tamamını Dinler Tarihi açısından malzeme olarak kullandık.

Razi, bu tefsirinde Yahudilik ve Hristiyanlıktan başka Budizm dışındaki Hint, İran ve İslam Öncesi Arap dinleri, Eski Yunan Dini, Haniflik, Sabîlik, Putperestlik vb. konular üzerinde değerli malzemeler sunmaktadır.

Biz, bu çalışmamızda tefsirin Kahire'de basılan nüshasından⁴¹ ve Suat Yıldırım öncülüğünde tercüme edilen Türkçe çevirisinden⁴² karşılaştırmalı olarak yararlandık.

35 İ. E. Usaybia, U. Enba, S.470 ; Kıftı, A. Ulema, S. 192 ; İ. Imad, Ş. Zeheb, V. 21 ; B. İsmail Paşa, E. Müellifin, MEB, İstanbul 1955, II. 107; F.Vecdi, Dairetu'l-Maarif, Kahire 1386/1967, IV.146.

36 Bkz. 31 no.lu dipnot.

37 el-Matbaatu'l-Behiyye, Kahire trz. / Trc. S.Yıldırım-L.Cebeci-S.Kılıç-S.Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara 1988-1995.

38 İ. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II. 238.

39 İ. Hallikan, Vefeyât, IV. 249 ; Ö. Nasuhi Bilmen, T. Müfessirin, II. 492 ; K. Çelebi, K. Zünun, MEB, İstanbul 1362/1943, II. 1756.

40 M. S. ez-Zarkan, F. Er-Razi, S.65-66 ; M. Abdulhamid, er-Razi Müfessiran, S.52-63 ; İ. Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, II. 244-245.

41 Fahreddin er-Razi, et-Tefsîru'l-Kebîr, el-Matbaatu'l-Behiyye, Kahire trz.

42 Fahreddin er-Razi, Tefsîr-Kebîr Mefâtîhu'l-Ğayb, Ter. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Akçağ Yayınları, Ankara 1988-1995.

c. Münazara fi'r-Reddi ale'n-Nasara⁴³

Razi'nin bu eseri İslam-Hristiyan polemigine dairdir. Münazara, Razi ile ismi belirtilmeyen Harezmi'li bir Hristiyan arasında geçmektedir.

Abdulmecid en-Neccâr tarafından tahkikli neşri yapılan esere yine onun tarafından bir mukaddime yazılarak metinden önce kitabın Razi'ye nisbeti, muhtevası vb. konular işlenmiştir. (S.5-17). Tefsirinin iki yerinde; En'am suresinin 101. ve Meryem suresinin 30-33. ayetlerinin tefsirinde ilgili bölüm vardır⁴⁴. Yine, Ebû Amr es-Sükûnî (ö.717/1318)'nin Uyûnu'l-Münazara (el-Camiatu't-Tunusiyye, Tunus 1976) adlı kitabında da aynı metin geçmektedir (S.9). Aynı şekilde, Abdulmecid en-Neccâr, kendi elinde, Üstad Necm Abdurrahman Halef'in verdiği yegane yazma nüshasının bir suretinin bulunduğunu, bunu Mefatihü'l-Ğayb ve Uyunu'l-Münazara'daki ilgili kısımlar ile karşılaştırdığında, aynı eser olduğunu gördüğünü söylemektedir. (S.10-11). Bunun üzerine en-Neccâr, eserin tahkikini yaparak, güzel bir mukaddime ile beraber yayınlamıştır.

Razi ve Harezmi'li bir Hristiyan arasında geçmekte olan Münazara kısaca şu tartışmaları içermektedir: Hz.İsa'nın tanrılığı ve İslam açısından bunun reddedilmesi; Hz. Muhammed'in peygamberliğinin gerçek olduğu; Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'e karşı üstün olduğunun, Ortodoks Müslümanlar arasında teşbih ve tecsim inançlarının bulunduğu, İslamî eğitimin kapalı olmasından ve Sahabe-i Kiramın bunu açıklamamasından dolayı itham edilmesinin, İslam'ın kılıç zoru ile yayıldığı iddiasının, Müslümanların İslam'ı anlamakta ayrılığa düşerek birbirlerini tekfir ettiklerinin reddedilmesi. (S. 12, 21-77).

Görüldüğü gibi eserde söz konusu edilen tartışmalar, İslamiyet ile Hristiyanlık arasındaki bazı teolojik problemler etrafında cereyan etmiştir ve daha çok Hristiyanların İslamiyete itiraz ettiği bazı noktalara cevap veren apolojetik bir eser olma özelliği taşımaktadır.

d. Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr (Câmi'u'l-Ulûm)⁴⁵

Fahreddin Razi'nin Harezmsah hükümdarı Alaeddin Tekiş (597/1200)'e ithaf ettiği bu Farsça eseri, devrindeki 60 ilmi içine alan bir ilimler ansiklopedi-

43 Tah. ve tak. Abdulmecid en-Neccâr, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1986.

44 F.Razi, M.Ğayb, et-Tefsirul-Kebir, mtn. VIII. 117-120 / trc. X. 76-78, mtn. XXI. 209-215 / trc. XV. 330-336.

45 Ayasofya 1753, 168-169 a / Raşit Efendi 1131, 153-154 a / Es'ad Efendi 2559, 96 a-97 a.

sidir ve 574/1178'de telif edilmiştir. Ancak Razi, ilimlerin çokluğundan olsa gerek, sistematik bir ilimler tasnifi yapmak yerine, sadece ilimlerin adlarını zikredip, mahiyet ve muhtevalarını tanıtmakla yetinmiştir⁴⁶.

Dinler Tarihi açısından bizim için önemli olan kısmı 54. babı'dır. "Makâlât-ı Ehli'l-Âlem" isimli bu babda Râzî, kendi devrindeki yeryüzünde mevcut dinlerin ve mezheplerin taraftarlarını 9 bölüm altında incelemiştir:

Birinci bölümde, dünyadaki tüm insanların doktrinel fikirlerini incelemiştir⁴⁷. İkinci bölüm, Şeriat sahibi peygamberlerin dinleridir. Bunlar da İslam, Yahudilik, Hristiyanlık ve kendilerine kitap verilmeyen, fakat kitaba benzer bir nüshaya sahip olan Mecusilerdir⁴⁸. Üçüncü bölüm, Temel İslam Mezheplerinin sınıflandırılması ile ilgilidir⁴⁹. Bundan sonraki 4. bölümden 9. bölüme kadar söz konusu ettiği bütün bu mezheplerin kendi içindeki fırkalarının isimlerini vermiştir⁵⁰. Dokuzuncu ve sonuncu bölümde İkinci bölümde zikrettiği, şeriat sahibi dinlerden İslamiyet dışındakilerinin fırkalarını zikretmiştir⁵¹.

Bu durumuyla ilgili bölümü dolayısıyla eser, Dinler Tarihi açısından ayrı bir değer taşımaktadır. Ayrıca dikkat edilmesi gereken husus, ansiklopedik bir eserde, Dinler Tarihine belki de müstakil ayrı bir yer veren ilk eser olma özelliğini taşımasıdır.

e. Diğer Eserleri

Razi'nin yukarıda kısa tanıtımını yaptığımız eserlerinden başka, diğer bazı eserlerinde de Dinler Tarihi ile ilgili kısmî bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Kelam ve Felsefe ile ilgili eserleri bu meyanda söz konusu edilebilir. Biz, bunun için önde gelen bazı felsefî ve kelami eserlerine müracaat ettik. Bu meyanda el-

46 R. Kurtuluş, "C. Ulum", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1993, VII. 134.

47 F. Râzî, Hadaiku'l-Envar, Ayasofya, No. 1753 / Reşit Efendi, No. 113 ; Esad Efendi, No. 2559 ; Guy Monnot, Islam et Religions, Paris 1986, S. 34-38.

48 F. Râzî, Hadaiku'l-Envar, Ayasofya, No. 1753 / Reşit Efendi, No. 113 ; Esad Efendi, No. 2559 ; Guy Monnot, Islam et Religions, S. 34-38.

49 Bkz. F. Razi, İtikâdât, A.S.en-Neşşar, S. 38-81 / T.Abdurrauf, S.23-127 / M.M.Bağdadi, S.33-110.

50 F. Râzî, Hadaiku'l-Envar, Ayasofya, No. 1753 / Reşit Efendi, No. 113 ; Esad Efendi, No. 2559 ; Guy Monnot, Islam et Religions, Paris 1986, S. 34-38.

51 F. Râzî, Hadaiku'l-Envar, Ayasofya, No. 1753 / Reşit Efendi, No. 113 ; Esad Efendi, No. 2559 ; Guy Monnot, Islam et Religions, Paris 1986, S. 34-38.

Metalibu'l-Aliyye⁵², el-Mebahisu'l-Maşrıkiyye⁵³, el-Muhassal⁵⁴, el-Erbain⁵⁵, Me'âlim Usuli'd-Din⁵⁶ örnek olarak aldığımız eserleri oldu. Bunun yanında Münazarat⁵⁷ 'ında da Dinler Tarihi'ni ilgilendiren yerler bulunduğunu gördük.

Bu eserlerde, Putperestlik ve kökeni konusundaki değişik fikirler, çift kutuplu dualist tanrı anlayışı, Berahime ve nübüvvete karşı tutumları vb. konular işlenmiştir.

B.Dinler Tarihi'ndeki Metodu

Razi, dinlerle ilgili verdiği bilgilerde öncelikle tasviri metodu kullanmıştır. O, kelimacı ve felsefeci olmasının özelliği olarak normatif değerlendirmelerden önce bile ilgili konu üzerinde tasviri bilgiler sunmuştur.

Razi, dinlerle ilgili bilgileri, ya ilgili ayetleri tefsir ederken doğrudan ya da diğer çeşitli konuları anlatırken fırsat düşükçe dolaylı olarak verir. Örneğin; “Bu ümmetin Mecusileri Kaderiye'dir” hadisini⁵⁸ anlatırken Kaderiye'nin hangi cihetten Mecusiler gibi olduğunu anlatır ve bu arada Mecusiler hakkında özlü bilgi verir⁵⁹. Allah'ın şerri yaratıp yaratmayacağını tartışırken Seneviye'den de bahseder⁶⁰.

Razi'nin tarihi metodu kullandığını görmekteyiz. Örneğin Mecusilik-Yahudilik ilişkisine değinirken, Mutezile imamlarından Kadı Abdulcebbar (ö.415/1024)'ın İbn Abbas (ö.68/687)'dan rivayet ettiği şekilde; Firavun'un topladığı sihirbazların arasında Ninovalı bir Mecusinin varlığından söz edildiğini bildirir. Razi bu haberin naklinin müşkil olacağını söyleyerek “Mecusi Zerdüş'te tabi olandır. Halbuki Zerdüş Musa'dan çok sonra gelmiştir”⁶¹ der. Gerçekten de, Hz. Musa'nın M.Ö. XIII. yüzyılda, Zerdüş'ün ise M.Ö. VI. yüzyılda yaşadığı göz önüne alınırsa, Razi'nin bu görüşünün isabetli olduğu anlaşılır.

52 Tah. A.Hicâzî es-Sekkâ, Beyrut 1407/1987.

53 Tah. Ve Ta'l. M.Mutasım Billah el-Bağdâdî, Daru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1410/1990.

54 Tah. Süleyman Duğaym, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut 1992 / Kelâm'a Giriş adıyla trc. H. Atay, Ank. Ü. İ. F. Yay. Ankara 1978.

55 Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1986.

56 Tah. S.Duğaym, Daru'l-Fikri'l-Arabî, Beyrut 1992.

57 Tah. Fethullah Huleyf, Daru'l-Maşrik, Beyrut 1967.

58 Acluni, Keşfu'l-Hafa, Tash. ve Talik: Ahmed el-Kallâş, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405/1985, II.119-120, Taberani ve Ebu Davud'dan.

59 Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XXIX. 69-70 / trc. XXI. 38-39.

60 Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. I. 88 / trc. I. 119.

61 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XIV. 199 / trc.X.545.

Razi'nin bu noktada genel tarihin verilerinden faydalandığı da görülmektedir. Örneğin; putlara ibadetin ortaya çıkışı konusunda, "Tarihlerde şu ifade edilmiştir" diyerek bazan eser ismi vermeksizin ilgili rivayetleri aktarır⁶².

Razi'nin, bizzat kendi müşahedelerine göre hareket ettiğini ve bu noktada gözlem metodunu kullandığını da görmekteyiz. Örneğin; Hintlilerin ve Türklerin Tanrı inancına sahip olduklarını söylerken, bizzat kendi gözlemlerine dayanmıştır⁶³.

Razi'nin, dinlerle ilgili bilgilerinde karşılaştırma metodunu çok fazla kullandığı görülmektedir. Şer'i hükümlerin niteliğini⁶⁴, Tevbe suresinin 31. ayetindeki⁶⁵ rab edinmenin anlamını⁶⁶ ve Tevrat'ın tahrifi problemini⁶⁷ üç büyük din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet arasında karşılaştırma yaparak anlatır. Karşılaştırmalarını sadece üç büyük dine hasretmez. Örneğin; Allah'ın isimlerinden bahsederken, "ilah" kelimesinin Allah'tan başkasına verilmesinin hükmünü tartışır ve Kureyş Putperestlerinin bu ismi kendi putlarına verdiklerini söyler⁶⁸. Tanrı probleminden başka, peygamberlik kurumu ile ilgili bir karşılaştırma da yapar ve bir kısım Kureyş müşrikleri gibi Bırahmanların da Hz. Peygamberin ve diğer bütün peygamberlerin peygamberliğini reddettiklerini söyler⁶⁹.

Razi, dinlerle ilgili bilgilerini verirken, çoğunlukla bu inançların kaynaklarını ve çıkış noktalarını da belirtir. Örneğin; Seneviye'nin inançlarından bahsederken, onların bu inançlarının Tanrı-Şeytan mücadelesinden çıktığını söyler⁷⁰.

Razi, önde gelen bir İslam Kelamcısı ve Müslüman Filozof olması dolayısıyla sık sık normatif değerlendirmelerde bulunur. Bazan bu değerlendirmeleri karşılaştırmalı metodla birlikte yapar. Örneğin; Putperestlikle Hristiyanlık arasında bir mukayese yaparken, Hristiyanların küfrünün Putperestlerin küfrün-

62 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.136-137.

63 Râzi, Tefsir, mtn. XVIII.10 / XIII.46.

64 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XX.102-103 / trc. XIV. 323-324.

65 "Onlar Allah'ı bırakıp hahamlarını, papazlarını ve Meryem oğlu Mesih'i rableri olarak kabul ettiler. Oysa tek Allah'tan başkasına kulluk etmemekle emrolunmuşlardı. Ondan başka tanrı yoktur. Allah koştukları eşlerden münezzehtir".

66 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XVI.38 / trc. XI. 487.

67 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XIII.78 / trc. X. 21.

68 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. I. 143 / trc. I. 202.

69 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XIII.74 / trc. X. 14-15.

70 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. I. 100 / trc. I. 135-136.

den daha aşırı olduğunu söyler⁷¹. Razi, normatif değerlendirmeleri yine örneğin; Sabiiler⁷² ve Mecusiler⁷³ konusunda da yapar.

Razi'nin normatif olması, onun Kelamcı olmasıyla ve İslam dünyasındaki genel tavırla yakından ilgilidir.

C.Dinlerle İlgili Kullandığı Kaynaklar

Razi, dinlerle ilgili bilgilerinde mümkün olduğunca temel kaynaklara dayanmış, yeri geldikçe K.Mukaddes'in Tevrat, İncil, Zebur, Eş'ya, Habakkuk bölümlerinden çeşitli alıntılar yapmıştır⁷⁴. Papazlarla yaptığı tartışmaları eseri- ne alır. O, tefsirinde Kitab-ı Mukaddes'i kaynak olarak kullanan ve Tevrat ve İncil'den alıntı yapan ilk müfessir olarak gösterilmektedir⁷⁵. Buna ilaveten Razi, Kitab-ı Mukaddes'te Hz. Muhammed'in geçtiği yerlerden bahsederken Ebu'l-Hüseyin'in "Ğurer" adlı kitabı ile⁷⁶ Semman adlı bir Tevrat müfessirinden⁷⁷ bahsetmektedir. Ancak Razi'nin, kullandığı kutsal metinleri Yahudiliğe ve Hıristiyanlığa hasrettiğini, Kitab-ı Mukaddes'in (tabi Kur'an'ın da) dışında herhangi bir kutsal metni kaynak olarak kullandığını tesbit edemediğimizi de ilave etmemiz gereklidir.

Kur'an ve K.Mukaddes'ten sonra öncelikli olarak kullandığı Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'idir. Şariat getirenlerin taraftarlarını sınıflandırırken yaptığı tasnifin⁷⁸ aynısı Şehristani'de de vardır⁷⁹. Razi'nin tapınaklar, puthaneler konusundaki kaynağı yine Şehristani'dir^{80 81}. Bazan ondan direkt alıntılarda da bulunur^{82,83}.

71 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XVI.33 / trc. XI. 479.

72 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. III. 213 / trc. III. 274.

73 F. Razi, İtikadat; Neşşar, S. 86-87 ; Bağdadi, S. 121 ; Abdurrauf, S. 136.

74 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. I. 104 / trc. I. 143; F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. XVII. 104 / trc. XIX. 357; F. Razi, T. Kebir, mtn. III. 37-38 / trc. II. 460-461, mtn. VII.173 / trc. VI.135 , mtn.VIII.115 / trc. VI. 419.

75 Zerkani, F. Razi, S. 40 ; S. Uludağ, F. Razi, S. 119.

76 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. III. 37 / trc. II. 460.

77 F. Razi, Tefsir-i Kebir, mtn. III. 38 / trc. II. 461.

78 Râzî , Hadaik , Ayasofya, 1753, S. 168 a / Raşit Efendi, S. 153 a / Esad Efendi, S. 97 G. Monnot, Islam et Religions, S.35.

79 eş-Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, Tah. M. Seyyid Geylânî, Kahire 1386/1976, I.229.

80 Râzî, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.137.

81 eş-Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, II. 234.

82 Razi, Tefsir, mtn. II. 236-237 / trc. II. 382-383.

83 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I. 16-18.

Razi'nin diğer bir kaynağı Biruni'nin "el-Âsâru'l-Bâkıyye"sidir⁸⁴. Bir diğeri de Bakıllani (ö.403/1013)'nin eserleridir. Razi Bakıllani'nin Kelamla ilgili eserlerini okumuştur⁸⁵. Bunlar arasında et-Temhid fi'r-Reddi ale'l-Mülhideti'l-Mu'attıla adlı eseri olmalıdır.

Putperestlik konusunda oldukça ayrıntılı bilgiler veren Razi, Putperestliğin ortaya çıkışı ile ilgili Ebu Zeyd el-Belhi (ö.340/952)'nin "er-Red alâ Abedeti'l-Esnâm" adlı eseri ile, eserinin adını belirtmeksizin Ebû Ma'ser Câfer b. Muhammed el-Müneccim el-Belhi (ö.272/886)'yi kaynak olarak kullanmıştır⁸⁶. İslam Öncesi Arap Putperestliği ile ilgili kaynakları arasında "Diyânâtü'l-Arab" adlı eser bulunmaktadır⁸⁷. Mesudi ile aralarında geçen Şehristani hakkındaki tartışmada, Şehristani'nin Arap Dinleri konusundaki kaynağının Cahız (ö.255/869)'ın Edyanu'l-Arab'ı olduğunu söylemiştir⁸⁸. Böylelikle Razi'nin böyle bir kitaptan haberdar olduğu anlaşılıyor.

Razi'nin Dinler tarihindeki bir diğer kaynağı, Siyer kitaplarıdır. Bilhassa peygamber kıssalarında İbn İshak (ö.151/768) ve Vahidi (ö.207/822)'yi kaynak olarak kullanmıştır⁸⁹. Hz. Meryem'in Hz. İsa'ya hamile kalması ve onu Beytu'l-Makdis'e vakfetmesi ile ilgili bir rivayette de kaynağı İbn İshak'tır⁹⁰. Hz. İsa'dan sonra Havarilerin Yahudilerden gördüğü eziyetleri anlatırken de Muhammed b. İshak'ı kaynak gösterir⁹¹. Necran Hristiyanları ile ilgili bilgilerde de aynı kaynağı kullanır⁹². Yine, Pavlos, teslisin ortaya çıkışı, Nesturilik, Yakubilik ve Melkitliğin teşekkülü hakkındaki kaynağı ise Vahidi'dir⁹³.

Razi geleneksel İslam kültürüne hakim bir Müslüman Bilgin olarak Saha-be ve Tabiin kavillerinden de yeri geldikçe yararlanma yoluna gitmektedir. Örneğin; Sabiîlerin kimliği konusunda Mücahid, Hasan Basri ve Katade'nin görüşlerini anlatır⁹⁴.

84 F.Razi, Tefsir-i Kebir, mtn.XXI 164 / trc. XV. 247.

85 Zerkan, F. Razi, S. 38.

86 F. Razi, T. Kebir, mtn. II. 112 / trc. II. 134 , mtn. XIII.36 / trc. IX. 507 , mtn. XXX. 143 / trc. XXII. 157.

87 F. Razi, T. Kebir, mtn. II. 99 / trc. II. 106.

88 F. Razi, Münazarat, S. 39-40.

89 F. Razi, T. Kebir, mtn. XIV. 155 / trc. X. 476 , mtn. XIII. 115 / trc. XIII. 203.

90 F. Razi, T. Kebir, mtn.VIII.26 / trc. VI. 273.

91 F. Razi, T. Kebir, mtn.VIII.70 / trc. VI. 345-346.

92 F. Razi, T. Kebir, mtn.VII.165-166 / trc. VI. 122-125.

93 F. Razi, T. Kebir, mtn.XVI.34 / trc. XI. 481.

94 F. Razi, T. Kebir, mtn. III. 105 / trc. III. 56.

Razi'nin oldukça fazla seyahat eden birisi olarak gezip gördüğü yerlerdeki bizzat müşahade ettiği halkın inançlarını aksettirdiği ve böylece sözlü kaynaklardan da istifade ettiği düşünülebilir.

Razi'nin, örneğin; Zerdüştlük'le ilgili hususlarda mitolojileri de kaynak olarak kullandığını görmekteyiz. O, bugünkü anlayışa uygun olarak, mitolojileri hurafeler yığını şeklinde değersiz bir bilgi yığını olarak görmemiş, önde gelen bir eserinde mitolojik bilgi verme yoluna gitmiştir.

Bununla birlikte biz, Razi'nin faydalandığı kaynakların sadece bunlarla sınırlı olmadığını düşünmekteyiz. Razi, bugün elimizde olmayan çeşitli kaynaklardan faydalanmış olmakla birlikte, eserlerinde isimlerini vermediği kaynaklara da müracaat etmiş olmalıdır. Bazı dinler konusunda bir müfessirden, bir kelimacıdan ve geleneksel kültüre hakim birisinden beklenenden fazla bilgiler vermiş olması bizi bu düşünceye sevketmektedir.

3. FAHREDDİN RAZİ'NİN ESERLERİNDEKİ ÇEŞİTLİ DİNLER İLE İLGİLİ BİLGİLER

A. Bırahmanizm

Razi'nin, Hinduizm hakkında verdiği bilgilerin sınırlı olduğunu ve daha çok Bırahmanizm devresini aksettirdiğini görüyoruz. Razi, Bırahmanizm hakkında verdiği sınırlı bilgide, önce, Hintlilerin ulûhiyet anlayışına dikkat çeker. Bu noktada, Hindistan'ı dolaştığını, Hint halkının Allah'ın varlığını kabul etmekte mutabık olduklarını söyler⁹⁵. Kendisinden önceki İslam'bilginleri gibi, Bırahmanlardan, tanrının varlığına inanan, alemin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden, fakat Tanrının peygamber göndermesini mümkün görmeyen kimseler olarak sözeder. Bunlar Hz.Muhammed'in peygamberliğini kabul etmedikleri gibi, diğer bütün peygamberleri de inkar etmektedirler⁹⁶. Bunun gerekçesini ise şöyle açıklarlar: Allah bize akıl vermiştir. Akıl zorunlu kıldığı şeyleri yapmak, uygun görmediklerini ise yapmamak gerekir. Akıl insanoğlu için yeterli olduğuna göre, akıl olduğu yerde peygamber göndermek boşunadır. Oysa Allah hikmet sahibidir ve hiç bir şeyi boşuna yapmaz. O halde akıl varken pey-

95 F.Razi, T.Kebir, mtn. XVIII.10 / trc. XIII.46.

96 F.Razi, T.Kebir, mtn. XVIII.77 / trc. XIII.144 , mtn. XIII.74 / X.15-16 ; Muhassal, Tah. S.Duğaym, S.161, 164.

gamberlere ihtiyaç yoktur⁹⁷. Diğer bir yerde de, peygamberliği hiç kabul etmeyenlerin Putperestler olduğunu, bunlara müşrik dendiğini, müşriklere bütün kısımları ile Bırahmanların da dahil olduğunu söyler⁹⁸.

Berahime-Bırahmanlar terimi, İslam kültür tarihinde nübüvveti inkar edici görüş ve düşüncelerin sembolü olarak görülmektedir. Berahime'nin Bırahmanizmle ilgili olup olmadığı hala tartışmalıdır⁹⁹. İslam kaynakları, bir taraftan Berahime'yi Hint dinleri arasında mütalaa ederek, Hz. Adem ve Hz. İbrahim'in nübüvveti ile ilişkilendirmekte, diğer taraftan nübüvveti inkar eden bütün görüşlerin sembolü olarak Hint dinlerinin ötesinde çok geniş bir yelpazenin ifadesi olarak kabul etmektedirler¹⁰⁰.

Bu noktada, özelde Razi'nin, genelde İslam kaynaklarının bahsettiği Bırahmanlar ile günümüz Dinler Tarihi kaynaklarının sözettiği Bırahmanlar arasında benzerlikler ve farklılıklar vardır. Her iki kesim de bunların Hint inançları içinde ayrı bir kesim olduğunu söylerken, birinciler onların nübüvvet aleyhtarlığına dikkat çekmektedirler. Günümüz Dinler Tarihi verileri, Bırahmanlar tarafından kurulan ve temsil edilen Hint dini inançlar bütünündeki Bırahmanizm devrinden, Vedaların ilk defa vahiy mahsulü, tanrı sözü olarak kabul edildiği bir devir olarak söz etmektedirler¹⁰¹. Vedalar ve diğer vahiy mahsulü olan Bırahmanalar, Upanişatlar gibi eserler "rişi" denilen hakîm kişilere vahyedilmiş metinlerdir¹⁰². Bu durumda günümüz Dinler Tarihi kaynaklarına göre Bırahmanlar, Razi'den ve klasik İslami kaynaklardan farklı olarak nübüvveti inkar etmek şöyle dursun, nübüvvete öncelikli sahip çıkan kişiler olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Ancak buradaki vahiy ve nübüvvet anlayışı üzerinde farklılıklar olabi-

97 F.Razi, Hadaik, Ayasofya, 168 / Raşit Efendi, 153 / Esad Efendi, 96 a ; G.Monnot, Islam et Religions, S.35 ; G.Monnot, "Le Panorama Religieux De Fahr al-Din al-Razi", Revue de L'Histoire des Religions, Ecole Pratique des Hautes Etudes, S.269.

98 F.Razi, T.Kebir, mtn. XXIII.18 / trc. XVI.283.

99 İlhan Kutluer, "Berahime'den İbn Sina'ya Nübüvvetin İnkâr ve İsbâtı", Bilgi ve Hikmet, Yaz 1995, Sayı: 11, S.94,96

100 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, II.252,256-259 ; Makdisi, el-Bed'i ve't-Tarih, Neşr. C. Huart, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdat 1907, IV.14,18 ; Bakillani, et-Temhid, Tak. ve Tal: M. M. El- Hdayrî - M. A. Ebû Reyde, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1366/1947, S. 96, 107-114 ; F.Razi, T.Kebir, mtn. XXIII.18 / trc. XVI.283 ; A.Mithat Efendi, Tarih-i Edyân, İstanbul 1329, S.311 İlhan Kutluer, "Berahime'den İbn Sina'ya Nübüvvetin İnkâr ve İsbâtı", S.97.

101 H.Ö.Budda, Dinler Tarihi, İstanbul 1935, S.64.

102 G.Tümer-A.Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1993, S. 87.

lır. Buradaki vahiy, İslam dininin söylediği ve Berahime'nin inkar ettiği şekilde beşeri nübüvvet midir, yoksa ilham manasında bir nübüvvet midir, ya da Berahime'nin içindeki Ashabu'r-Ruhaniyat'ın dediği şekilde meditasyonist-melekî nübüvvet¹⁰³ midir, veyahut da bize intikal etmeyen daha değişik bir anlayışa dayanan nübüvvet midir, bu açıkça belli değildir.

B.Caynizm

Razi'nin, Caynizm ile ilgili verdiği bilgiler fazla ayrıntılı değildir. Hatta O, Caynizm adından da söz etmez. Ancak, verdiği bilgiler, Caynistlerin inançlarına ve yaşayışlarına uygundur.

Bu noktada Râzî, Hindulardaki sıkı riyazet hayatına ve asketik yaşayışa dikkat çeker. Buna göre insanın, bütün hoş ve leziz şeylerden kaçınması, kendisine alabildiğince eziyet etmesi ve fitratının meylettği şeylerden sakınması gerekir. Hatta bunun sonucunda kişinin kendisini öldürmesinin, dini inançları gereği büyük bir fazilet olarak kabul edildiğine işaret eder. Bunun için de Hintlilerden bazıları kendilerini yakmışlar ve dağın tepesinden aşağı atmışlardır. Onlar bu sayede, bu bozukluk aleminden kurtulup, salah alemine ulaşacaklarına inanmaktadırlar¹⁰⁴.

Görüldüğü gibi Razi'nin bahsettiği bu özellikler, Caynizmi ifade etmektedir. Razi, bunları Hindulardan bir grup olarak anlatmaktadır. Gerçi, Hindistan'daki züht hayatı sadece Caynistlere has değildir. Hindular arasında da, halktan uzaklaşarak riyazat hayatını seçen ve dünyaya önem vermeyen "sadhu"lar, "guru"lar bulunmaktadır¹⁰⁵. Ancak Razi'nin bahsettiği şekilde kendini öldürseye bir züht hayatı ve ölümle kendinden kurtuluş anlayışı özellikle Caynistlerde görülmektedir. Hatta, hemen bir çok prensipte anlaşılan ve bir çok noktalarda neredeyse ayniyet kesbeden Budistler ve Caynistler arasındaki en temel fark, birincilerin sonuçta orta yolu tercih etmelerine karşılık, ikincilerin en şiddetli bir züht ve riyazat hayatını seçmeleridir¹⁰⁶.

103 Makdisi, el-Bed'i ve't-Tarih, IV.14.

104 F.Razi, T.Kebir, mtn. XX.102 / trc. XIV.323, mtn. III.170 / trc. III.192, mtn. X.72 / trc. VII.537.

105 Bkz. Jean Varenne, "Hinduizm", Din Fenomeni içinde trc. M. Aydın, Din Bilimleri Yayınları, Konya 1993, S. 300, 302, 317, 318.

106 Joseph Gaer, How The Great Religions Began, Signet Key Book, New York 1961, S.53.

Ancak Razi'nin Caynist kelimesini niçin kullanmadığı sorusu açık değildir. Kanaatımızca bunun sebebi Razi'nin Caynizm'i bir Hint mezhebi veya tarikatı kabul edip ayrı bir din olarak algılamaması noktasında toplanmaktadır.

C.Seneviye

İslam müelliflerinin bir çoğu gibi Razi de Seneviye'yi kendisine ait görüşleri olan ayrı bir dinî fırka olarak zikretmektedir. Ancak özellikle inanç konusunda verdiği bilgiler bazen Zerdüştlükle, bazen Maniheizm'le uyuşmakta, bazen Maniheizmi Senevi fırkalardan sadece birisi olarak göstermekte, bazen da her ikisinden de ayrı bir fırka olarak bahsetmektedir. Bu yüzden Zerdüştlük ve Maniheizm'den önce bir çok İslam bilgininin yaptığı gibi, özellikle İran dinlerinde bulunan genel bir dinî anlayış olarak Seneviye'yi ayrı bir başlık altında incelemekte fayda gördük. Razi'nin Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdekiyye diye isimlerini belirterek zikrettiği dinleri kendi bölümlerinde, Seneviye adı altında genel manada incelediği görüşleri de bu başlık altında ele almayı uygun bulduk.

Razi'ye göre Seneviye, İtikadat'ındaki tasnif ışığında Maniheizm, Deysaniyye, Markuniyye ve Mazdekiyye olmak üzere dört fırkadan ibarettir¹⁰⁷. Ancak Muhassal'da bu dört fırkadan biri olan Mazdekizm'den söz etmez, onun yerine Mahaniyye'yi koyar, fakat görüşlerini açıklamaz¹⁰⁸. Mahaniyye, Mazdekiyye fırkalarından birisidir.¹⁰⁹ Razi, Mahaniyye'yi, Mazdekizm'in görüşlerini en iyi aksettiren fırka olarak kabul etmiş ve bu yüzden Mazdekiyye'yi temsilen sadece onun adını zikretmiş olabilir.

Razi, Seneviyenin temel özellikleri olan çift kutuplu Tanrı anlayışından ve dualist dünya görüşünden bahseder. Buna göre alemde biri hayır, diğeri şer olan iki Tanrı vardır. Hayır Tanrısının ordusu melekler, Şer Tanrısının ordusu şeytanlardır. Tanrı ve Şeytan'dan başkası olmayan bu iki ilah, devamlı birbirleriyle mücadele halindedir. Alemde meydana gelen her hayır Tanrıdan, her kötülük de Şeytandandır¹¹⁰. Hayır işlerinde bulunan Hikmetli Tanrı, diğeri ise şer ve kötülükleri yapan Hikmetsiz Tanrıdır¹¹¹. Bunun sebebi, Yüce Tanrının kötülük iş-

107 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.88-89 / Abdurrauf, S.138-143 / Bağdadi, S.121-124.

108 F.Razi, el-Muhassal, Trc. H.Atay, S.109 / Tah. S.Duğaym, S.90.

109 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.250.

110 F.Razi, T.Kebir, mtn. I.88 / trc. I.119, mtn. I.100 / trc. 135-136, mtn. I.245 / trc. I.341.

111 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIII.35 / trc. IX.505.

lemeye kadir olamayacağının, çünkü hayrı işlemenin iyi, şerri işlemenin kötü olmasından dolayı, bir varlığın hem iyiye, hem de kötüye güç yetiremeyeceğinin düşünülmüştür¹¹². Görüldüğü gibi, Tanrıyı tenzih düşüncesiyle onun karşısına ikinci bir güç çıkarılmıştır.

Bu şekilde, birbirine irca edilemeyen iki ayrı varlığın mevcudiyetine dayanan Senevi inanç, Tanrı anlayışını da bu temele dayandırmaktadır. Razi, Seneviyenin varlık görüşünü de buradan hareketle temellendirdiğini, kainatın aslının nur ve zulmet, aydınlık ve karanlık olduğunu söylediğini belirtmektedir¹¹³. Razi'nin bildirdiğine göre nur ve zulmet, zat ve şekil itibarıyla birbirinin zıddı, iş ve yönetim bakımından birbirinden farklı, kudret ve irade sahibi şeffaf iki cevherdir. Nur cevheri bütün iyilik ve güzellikleri kendinde toplayan, fayda verip zarar vermeyen bir cevherdir. Zulmet cevheri ise bunun zıddıdır. Nur cevheri, evlilik yoluyla değil, hakîmden hikmetin, ışık verenden ışığın doğması gibi yardımcıları doğurmuştur ki, bunlar meleklerdir. Zulmet cevheri de, bunun zıddı bir benzerlikle, sefihten sefahatin meydana gelmesi gibi, kendi yardımcıları doğurmuştur ki, bunlar da şeytanlardır¹¹⁴.

İslam kaynakları da Seneviye konusunda Razi ile paralel görüşler ileri sürmüşlerdir. Şehristani, Bağdadi, Ebu'l-Maali, Cüveyni gibi bilginler Seneviye'nin nurun da zulmetin de kadim olduğunu, Mecusilerin ise nurun kadim, zulmetin hadis olduğunu kabul ettiklerini söylemektedirler¹¹⁵. İşte İslam kaynakları, Mecusi Dualizmini diğer dualistik görüşlerden, özellikle de Maniheist Dualizmden bu şekilde ayırmaktadırlar.

Görüldüğü üzere Razi, Seneviyenin genel özelliklerinden bahsederek öncelikle Maniheistleri buna dahil ediyor. Hayır ve Şer Tanrısı ile ilgili görüşleri Mecusiliğe uysa da, her ikisinin de kadim olduğunu söyleyerek Mecusileri bundan ayırıyor¹¹⁶. Ayrıca, bir kaç yerde Seneviye ve Mecusiye diyerek iki ayrı

112 F.Razi, el-Muhassal, Tah. S.Duğaym, S.133.

113 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIX.61 / trc. XIII.465 ; F. Râzî, el-Muhassal, Trc. H.Atay, S.110, Tah. S.Duğaym, S.91.

114 F.Razi, T.Kebir, mtn. II.160 / trc. II.233.

115 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.244 ; Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Firak, Mezhepler Arasındaki Farklar adıyla trc. E. R. Fırlalı, Kalem Yayınları, İstanbul 1979, S.253,261 ; Ebu'l-Maali, B.Edyan, Arapça trc. Yahyâ el-Haşşâb, Câmîatü Kâhire, Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb, C: XIX/I, Kâhire 1958, S.27 ; Cüveyni, eş-Şamil, Tah. Helmut Klopfer, Dâru'l-Arab, Kâhire 1988-9, S.118 ; M.F.Vecdi, Dairetu'l-Maarif, VIII.453.

116 F.Razi, T.Kebir, mtn. II.160 / trc. II.233.

sınıflandırmayla¹¹⁷ Mecusiliği Seneviyeden ayrı tutuyor. Ya Mecusiliği, başlangıçtaki Monoteist karakterini öne çıkararak tektanrıçı yönüyle ele alıyor, ya da Seneviyeyi temelde ve öncelikle Maniheist Seneviye olarak algılıyor.

Bunu destekleyen ifadeler olarak Razi, el-Erbain'de alemin kıdemi-hudusu problemini tartışırken Seneviyeyi, cisimlerin sıfatlarını hâdis, zatlarını kadîm olarak kabul edenler arasında zikrederek, onlara göre alemin kadim olan nur ve zulmetin birleşmesinden meydana geldiğini söylemektedir¹¹⁸. Mecusiliği ise, alemin hem zat, hem de sıfatları ile hadis olduğunu söyleyenler arasında saymaktadır¹¹⁹. Ancak Metalibu'l-Âliye'de, Seneviyeyi guruplara ayırarak, birinci kategoride hayır ve şer ilahının da kadim olduğunu söyledikten sonra, ikinci ve üçüncü kategorilerde, şer ilahının, hayır ilahının hatırına gelen bir düşünceden ortaya çıktığının kabul edildiğini ve her ikisinin ordusunun melekler ve şeytanlar olduğunu ilave etmektedir¹²⁰.

Seneviye'nin Tanrı ve alem görüşünü anlatan Razi, hukuk ve ahkamla ilgili, sadece kurban konusundaki görüşlerinden bahsetmiştir. Razi'nin bu konuda verdiği bilgiye göre Seneviye hayvan kurbanını kabul etmemektedir. Çünkü hayvanları kesmek onlara eziyet etmek demektir. Eziyet vermek kötü bir fiildir. Kötü olan işe ise, hikmet sahibi Tanrı razı olmaz. Dolayısıyla hayvan kurbanının, Tanrının hükmü ve izniyle helal olması mümkün değildir. Ayrıca bu hayvanlar kendilerini koruyamazlar, sözle karşılık da veremezler. Canlılara eziyet vermek kötü ve çirkindir, fakat böylesine aciz ve çaresiz varlıklara eziyet vermek daha çirkindir. Buradan hareketle hayvanları kurban olarak kesmek hiç bir surette doğru ve uygun bir davranış değildir ve Tanrının istediği ve kabul edeceği bir şey olamaz¹²¹. Razi'nin bahsettiği bu husus Mecusiliğe uymaktadır. Çünkü Zerdüş'tün kanlı kurbanlara karşı çıktığı bilinmektedir¹²².

F.Razi, Senevi fırkalarından da bahsetmektedir. Bunlardan Maniheizm'i ve Mazdekizm'i ayrı birer din olarak ayrı birer bölümde ele alacağımız için, burada sadece diğer ikisi olan Deysaniyye ve Markuniyye hakkında söylediklerini aktarmak istiyoruz.

117 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIX.61 / trc. XIII.465 ; Râzi, el-Muhassal, Tah. S.Duğaym, S.133.

118 F.Razi, el-Erbain, I.31.

119 F.Razi, el-Erbain, I.29.

120 F.Razi, el-Metalibu'l-Âliyye, IV.399.

121 F.Razi, T.Kebir, mtn. XII.125-126 / trc. VIII.445.

122 G.Tümer-A.Küçük, Dinler Tarihi, S.110.

Razi Deysaniyye hakkında şu bilgileri vermektedir: “Maniheiztler gibi nur ve zulmetin kadim olduğunu söylemektedirler. Bunlarla Maniheiztler arasındaki fark şudur: Maniheiztler nurun da zulmetin de diri olduğunu, Deysaniler ise nurun diri, zulmetin ise ölü olduğunu söylemektedirler”¹²³. Razi, bu konuda da İslam kaynakları ile paralel görüşler ileri sürmüştür¹²⁴.

Razi'nin, diğer bir Senevi fırka olan Markuniyye hakkında verdiği bilgiler ise şunlardır: “Nur ve zulmet arasında bir aracı kabul edip, buna “mu'dil” adını verenlerdir”¹²⁵. Razi'nin bu fırka hakkındaki görüşleri de İslam kaynaklarına uygundur¹²⁶.

İslam kaynaklarının çoğu ve bu arada Râzî bu mezhebi, “Markuniye” adı altında, dualist karakterini birinci plana alarak Senevi fırkalar arasında zikrederken; Batılı kaynaklar, “Marcionism” adıyla, Dualist karakterine işaret ederek, Hz.İsa'ya yüklenen “vasıta-mu'dil” rolünden dolayı Hristiyan mezhepleri arasında saymaktadırlar¹²⁷. İbn Nedim¹²⁸ ve F.Vecdi¹²⁹ de bunun bir Hristiyan fırkası olmasını daha doğru görmektedir.

D.Mecusilik

Razi'nin verdiği bilgiye göre Mecusiliğin kurucusu Zerdüş, “Azerbaycan”lıdır; Beştâsef b.Lehrâsef zamanında ortaya çıkmış, peygamberlik iddia etmiş ve Beştâsef de onun dinini kabul etmiştir; İsbendiyar b.Beştâsef, Zerdüş'ün dinini yeryüzünün birçok yerine yaymıştır”¹³⁰. Bu konuda Şehristani¹³¹ ile Razi'nin bilgileri hemen hemen aynıyet kesbetmektedir.

123 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.88 / Abdurrauf, S.140 / Bağdadi, S.123.

124 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.250; Bakıllani, et-Temhid, S.73 ; İ.Nedim, el-Fihrist, Mısır trz., S.474; Nesefi, Tabsıra, Tah. ve Tal: H. Atay, DİB, Ankara 1993, I.132, 134; İ.Hazm, el-Fasl, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1395/1975, I.35-36.

125 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.89 / Abdurrauf, S.140 / Bağdadi, S.123.

126 Şehristani, el-Milel ve'n-Nial, I.252; Makdisi, el-Bed' ve't-Tarih, IV.24; Nesefi, Tabsıra, I.134 ; Cüveyni, eş-Şamil, S.118, 130; İ.Nedim, el-Fihrist, S.475; F.Vecdi, D.Maarif, VIII.455.

127 F.F.Bruce, “Marcionism”, The Penguin Dictionary of Religions, Ed. J.R.Hinnels, New York 1984, S.203 ; M.S.Enslin, “Marcion, Marcionism”, An Ency. of Religion, Ed.V.-Ferm, Patterson New Jersey 1959, S.468 ; E.Sarıkcıoğlu, B.G.Dinler Tarihi, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1983, S.236-7 ; Vafi, el-Esfaru'l-Mukaddese, Kahire, trz., S.121-122,237; Vafi, “Hristiyan İnancının Teslise Dönüşmesi ve Teslisin İlk Kaynakları”, Ter. H.İşık, S.Ü.İlahiyat Fak. Derg. ,Konya 1996, VI.384-385.

128 İ.Nedim, el-Fihrist, S.475.

129 F.Vecdi, D.Maarif, VIII.455.

130 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.86 / Abdurrauf, S.134-135 / Bağdadi, S.120-121.

131 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.236.

Fahreddin Razi, tarihi olarak Zerdüşt'ün Hz. Musa'dan sonra yaşadığını Hz. Musa'dan bahsederken anlatmıştır. Razi burada, Mutezile imamlarından Kadı Abdulcebbar'ın İbn Abbas'tan naklettiği bir rivayeti eleştirir. Bu rivayete göre başlangıçta Hz.Musa ile mücadele eden ve sonra ona inanan Mısır sihirbazları arasında Ninova'lı bir Mecusi bulunmaktadır. Razi, böyle bir rivayetin müşkil arzettiğini, çünkü Mecusilerin Zerdüşt'e tabi olan kimseler olduğunu, Zerdüşt'ün ise hiç şüphesiz Hz.Musa'dan sonra geldiğini söyler¹³². Gerçekten de Zerdüşt'ün M.Ö. VI. yüzyılda, Hz.Musa'nın da M.Ö. XIII. yüzyılda yaşadığı göz önüne alınırsa, Razi'nin haklılığı anlaşılır.

Fahreddin Razi, Mecusiliğin hükümdar Beştâsef b.Lehrâsef tarafından kabul edilmekle birlikte, yayılmasının oğlu İsbendiyar b.Beştâsef tarafından olduğunu söylemektedir¹³³.

Razi, tefsirinde Mecusilerden, alemin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden ve peygamberlere inanan kimseler olarak¹³⁴, el-Erbain'de de, cisimlerin zatları ve sıfatları ile hâdis olduğuna inananlar olarak¹³⁵ bahseder.

Razi, Mecusilerin, Allah'a ve Şeytan'a tekabül eden Hürmüz ve Ehrimen adlarında iki tanrısının olduğunu¹³⁶ söyler. Hürmüz hayırların ve buna bağlı olarak insanların ve bitkilerin; Ehrimen ise şerlerin ve buna bağlı olarak yırtıcı hayvanların, yılanların, akreplerin yaratıcısıdır¹³⁷. Ancak bunlardan Hürmüz kadim, Ehrimen ise muhdesdir ve yaratıcısı da Hürmüz'dür¹³⁸. Her iki tanrı arasında devamlı bir şekilde savaş vardır¹³⁹.

Razi, Mecusilerdeki dualist tanrı anlayışının ortaya çıkmasının sebebinin de izah etmektedir. Bu noktada hem akli izahat vermekte hem de mitolojik rivayette bulunmaktadır. Buna göre, Yüce Allah kötülük işlemeye kadir değildir. Çünkü; hayrı işlemek iyi, şerri işlemek de kötüdür ve bir varlığın hem iyiye,

132 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIV.199 / trc. X.545.

133 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.86 / Abdurrauf, S.135 / Bağdadi, S.121.

134 F.Razi, T.Kebir, mtn. XVIII.77 / trc. XIII.144.

135 F.Razi, el-Erbain, I.29.

136 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIX.61 / trc. XIII.465, mtn. XIV.12 / trc. X.268, mtn. XIV.70 / trc. X.358.

137 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIII.112-113 / trc. X.69-70.

138 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIII.113 / trc. X.71, mtn. XIII.116 / trc. X.73, mtn. XIV.12 / trc. X.267, mtn. XIV.70 / trc. X.358.

139 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.86-87 / Abdurrauf, S.136 / Bağdadi, S.121 ; F.Razi, Me'âlim fi Usûli'd-Din, Tah. S.Duğaym, S.73.

hem de kötüye gücü yetmez¹⁴⁰. Razi'nin bu konuda zikrettiği mitolojik rivayet de şudur: Mecusilerden bir kısmına göre, Allah, kendi hükümlerliğini düşünüp, güç ve kudretinin çok büyük olduğunu görmüş ve böylece bir tür kendini beğenme meydana gelmiştir. Ehrimen adı verilen ve sonradan tanrısal nitelik kazanan Şeytan, işte o kendini beğenmeden doğmuştur. Mecusilerden diğer bir kısmına göre ise, önceki rivayetin tam tersi olarak Tanrı, kendi kudreti hususunda şüpheye düşmüş ve bu şüpheden Şeytan doğmuştur¹⁴¹.

Razi, yukarıdaki rivayetten başka diğer mitolojik bir rivayetten daha bahsetmekte ve üstelik bunun bütün mecusî fırkalarının üzerinde ittifak ettiği nokta olduğunu söylemektedir. O da şudur: Şeytan, yani Ehrimen, yukarıda zikredilen şekillerden ve sebeplerden birine bağlı olarak Tanrı tarafından yaratıldıktan ve ikinci bir tanrısal güç olarak onun karşısına çıktıktan sonra, Tanrı tarafından yokedilmeye çalışılmıştır. Hatta Yüce Tanrı ile binlerce yıl savaşmış, bu iş uzayıp gidince melekler, Tanrı ile Şeytan'ın arasına girmek zorunda kalmışlardır. Sonuçta Tanrı, istediği gibi hükmetmesi ve dilediğini yapması için alemleri 7 bin seneliğine Şeytan'a teslim etmiş ve bundan sonra da Şeytan'ı öldürmeye ahdetmiştir. Sonra melekler, ikisinin de kılıçlarını almışlar ve iki taraftan kim ahdinden dönerse, onu kendi kılıcıyla öldürmeye karar vermişlerdir¹⁴². Burada da Zerdüştlük'teki çift kutuplu Tanrı anlayışının ortaya çıkmasının ötesinde, Tanrı inancının nasıl bozulup dejenere olduğu çok açık görülmektedir. Razi'nin anlattığı mitolojik rivayetlere benzer rivayetler, Şehristani¹⁴³, Nesefi¹⁴⁴, İbn Hazm¹⁴⁵, Ebu'l-Ma'ali¹⁴⁶, Cüveyni¹⁴⁷ gibi bir çok İslami kaynakta da söz konusu edilmektedir.

Razi, söz konusu ettiği bu mitolojinin, aslında bütün Mecusî mezheplerinin üzerinde ittifak ettiği inanç olduğunu söylemektedir¹⁴⁸. Razi'nin Hadaiku'l-Envar'da yaptığı tasnife göre Mecusî mezhepleri Berdesaniyye, Markuniyye ve Mazdekiyye olarak üçtür¹⁴⁹.

140 F.Razi, Muhassal, Tah. S.Duğaym, S.133.

141 F.Razi, T.Kebir, mtm. XIII.116 / trc. X.73.

142 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.86-87 / Abdurrauf, S.136 / Bağdadi, S.121.

143 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.233.

144 Nesefi, Tabsıratu'l-Edille, I.124.

145 İbn Hazm, K.Fasl, I.34.

146 Ebu'l-Maali, B.Edyan, S.26.

147 el-Cüveyni, eş-Şamil, S.118.

148 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.87 / Abdurrauf, S.136 / Bağdadi, S.121.

149 F.Razi, Hadaik, Ayasofya, 169 a / Raşit Efendi, 155 / Esad Efendi, 97 a ; G.Monnot, Islam et Religions, S.37.

Razi, Mecusilerin anneleriyle, kız ve erkek kardeşlerle ve bunların çocuklarıyla evlenmeyi mübah gördüklerini anlatır¹⁵⁰. Ancak anneler ve kız kardeşlerle evlenmenin haram oluşunun, Hz. Adem'den bu zamana kadar var olan bir şey olduğunu belirtir. Razi'ye göre, ilahi dinlerin hiç birinde annelerle evlenmenin helal olduğuna dair bir hüküm bulunmamaktadır. Kız kardeşlerle evlenmeye gelince, bunun Hz. Adem zamanında mübah olduğu belirtilmiştir. Ancak Allah bunu, zaruret sebebiyle mübah kılmıştır ve o da aynı batından olmamak yani ikiz olmamak şartına bağlanmıştır ve dolayısıyla burada da bir sınırlama söz konusudur. Razi'ye göre, bunların nikahının helal olduğu hususu sadece Mecusilikte bulunmaktadır¹⁵¹.

Razi, Mecusilerdeki, birinci dereceden yakınlarla evlenmenin meşruluğuna dair Hz. Ali'den bir rivayette bulunur. Bu rivayete göre o dönemdeki insanlar, Mecusilerin kimliği konusunda ihtilaf edince, Hz. Ali onlar hakkında açıklamada bulunmuştur. Hz. Ali'den gelen bu rivayete göre, Onlar Ehl-i Kitaptırlar. Kendi kitaplarına bağlıdırlar. İçki onlara helal kılınmıştır. Derken krallarından biri içki içip sarhoş olmuş, sarhoşluğun etkisiyle kız kardeşiyle cinsel ilişkide bulunmuştur. Kendine gelince bu durumdan bir çıkış yolu aramış; kız kardeşi de, insanlara bir konuşma yaparak, önce Allah'ın kız kardeşlerle evlenmeyi helal kıldığını söylemesini tavsiye etmiştir. Ancak halk bunu kabul etmemiş, o da önce onları kırbaçlatmış, sonra kılıçtan geçirmiş, sonra da hendekler açtırarak yaktırmıştır. İşte Kur'an'da geçen¹⁵² ve insanları hendekler kazdırarak içine atan "Ashab-ı Uhud"¹⁵³ budur¹⁵⁴.

Razi, Mecusilikte çok önemli bir yer tutan ateş kültünden söz etmekte, ancak bu kültün İran'daki gelişmesi üzerinde durmamakta, Mecusilik için taşıdığı önemden de bahsetmemektedir. O, bu konuyu mücerred ayrı bir problem olarak

150 F.Razi, *Mealim fi Usuli'd-Din*, Tah. S.Duğaym, S.73 ; F. Râzî, T. Kebir, mtn. X.67 / trc. VII.529.

151 F.Razi, T.Kebir, mtn. X.26 / trc. VII.465-466.

152 "Hazırladıkları hendekleri, tutuşturulmuş ateşle doldurarak onun çevresinde oturup, inanmış kimselere dinlerinden dönmeleri için yaptıkları işkenceleri seyredenlerin canı çıkışın": Buruc suresi, 85/4-7.

153 Razi, Ashab-ı Uhud'un kimliği konusunda diğer iki rivayetin şunlar olduğunu söyler: 1. Eski devirlerde bir rahip eliyle Hak dine giren bir gence inanan bir topluluğu yakanlardır, 2. Hz. İsa'nın dinine tabi olan Necranlıları zorla yahudi yapmak isteyen, kabul etmeyenleri hendeklere attıran yahudi kralı Zü Nüvas ve taraftarlarıdır. T.Kebir, mtn. XXXI.117 / trc. XXIII.36.

154 F.Razi, T.Kebir, mtn. XXXI.117 / trc. XXIII.36.

ele alarak ilk menşei üzerinde durmaktadır. Bilindiği üzere, Hz. Adem'in oğulları Habil ve Kabil arasında anlaşmazlık çıkınca, her ikisinin de Tanrıya kurban sunmaları istenmiş, hangisinin kurbanı kabul edilirse, onun haklı olduğunun ortaya çıkacağı ifade edilmiştir. Her ikisi de kestikleri kurbanlarını bir dağın eteğine bırakmışlar, gökyüzünden süzülen bir ateş Habil'in kurbanını yakarak almış, böylece onun kurbanının kabul edildiği ve bu suretle haklı olduğu anlaşılmıştır. Neticede Kabil kardeşi Habil'i öldürmüş ve Razi'nin söylediğine göre Yemen topraklarındaki Aden'e kaçmıştır. Derken İblis, Kabil'in yanına gelerek kendisine şöyle demiştir: "Habil, ateşe hizmet edip ona kulluk ettiği için ateş onun kurbanını yemiştir. Eğer sen de ateşe ibadet edersen maksadına ulaşırsın". Bunun üzerine Kabil ateşe tapınmaya başlamış ve bir ateş evi inşa etmiştir. İşte böylece Kabil ateşe tapanların ilki olmuş, Ateşperestlik buradan diğer ülkelere yayılmıştır¹⁵⁵.

Bu rivayete göre Ateşperestliğin menşei ve merkezi Yemen olmaktadır. Ayrıca bu rivayette Ateşperestliğin buradan nasıl yayıldığı ve İran'a hangi yolla girdiğine dair bir ipucu yoktur. Oysa ki, hemen bütün kaynaklar, ateşe tapınmanın asıl merkezinin İran olduğunu söylemektedirler¹⁵⁶. Hindistan'da da gerek İran'dan göç eden Parsiler, gerekse Hindular tarafından ateşe saygı gösterildiği bilinmektedir¹⁵⁷.

Razi, Sahabe kavillerinden, Mecusilikle ilgili çeşitli rivayetlerde de bulunur. Örneğin; İbn Abbas'tan En'am suresi 100. ayeti kerimesi¹⁵⁸ hakkında şu rivayeti nakleder: "Ayetteki "cinleri O'na ortak ettiler", buyruğu, "Allah ve İblis iki kardeşdir; Allah insanları, hayvanları, bitkileri ve bütün hayırları; İblis ise yırtıcı hayvanları, yılanları, akrepleri ve bütün şerleri yaratandır", diyen Zındıklar hakkında nazil olmuştur"¹⁵⁹. Razi, daha sonra şöyle devam eder: "Bu, Mecusilerin inancıdır. İbn Abbas, bunun Zındıkların görüşü olduğunu söylemiştir. Çünkü, Mecusilere Zındık da denilir. Zira; Zerdüş'tün, Allah tarafından kendisine indirildiğini iddia ettiği kitabına "Zend" adı verilmiştir. Bu kitaba nis-

155 F.Razi, T.Kebir, mtn. XI.208 / trc. IX.35.

156 Vafi, el-Esfaru'l-Mukaddese, S.165; G.Tümer-A.Küçük, Dinler Tarihi, S.111; E.Sarıkcıoğlu, B.G.Dinler Tarihi, S.113 ; M.Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Konya 1993, S.56.

157 A. R. Mohapatra, Philosophy of Religion An Approach to World Religions, İndia 1990, S.124 ; K.Demirci, Vedalar, İşaret Yayınları, İstanbul 1991, S. 53-54.

158 "Cinleri O yaratmışken kafirler onları Allah'a ortak koştular.Körü körüne O'na oğullar ve kızlar uydurdular.Haşa, O onların vasıflandırılmalarından yücedir.

159 F.Razi, T.Kebir, mtn. XIII.113 / trc. X.69-70.

bet edilenlere “Zendi” denilmiş, sonra da bu kelime arapçalaştırılarak “Zındık” adını almıştır. Daha sonra da bunun çoğulu olarak “Zenâdika” denilmiştir¹⁶⁰.

Razi’nin, Mecusilerin kutsal kitabı olarak belirttiği “Zend”, asıl metin değil, asıl metin olan Avesta’nın yorumudur, yani islami literatürdeki ifadesiyle şerhidir. Günümüz kaynaklarında da Zend denilen bu ilave şerhlerde Ortodoks Zerdüş inancına aykırı bir takım görüşler ve fikirlerin bulunduğu söz konusu edilmektedir¹⁶¹. İşte bazı Mecusiler, Avesta’nın şerhi olan Zend’i, içinde birtakım yanlış yorumlar bulunduğu için kabul etmemişler ve ona “Zendeyâ” demişlerdir. Bu kelime daha sonra arapçaya “Zındık” olarak geçmiştir¹⁶². Mecusilikte ortodoks inançtan sapanlar için kullanılan bu kelime, İslami literatüre geçtikten sonra da, ortodoks İslam kabul edilen Ehl-i Sünnet inancından sapanlar için kullanılan bir isim olmuştur.

Razi, mecusilerin İslam Hukukundaki statüsünden de bahsetmiş ve onlara takınılacak tavrı da özetlemiştir. Yukarıda söz konusu ettiğimiz Hz. Ali’nin onlardaki yakınlarla evlenmek konusundaki rivayetinde, onların Ehl-i Kitap statüsünde olduklarını söylemişti. Tefsirinin diğer yerinde de, yine onların Ehl-i Kitap statüsüne dikkat çekmiştir. Zira; Hz. Peygamber “Onlara Ehl-i Kitap muamelesi yapınız” buyurmuştur¹⁶³. Hz. Peygamberin Hacer Mecusilerinden cizye aldığı da rivayet edilmiştir. Buna binaen cizye verinceye veya vergi vermek üzere Müslümanlarla anlaşıncaya kadar Mecusilerle savaş yapmak gereklidir¹⁶⁴.

E.Maniheizm

Fahreddin Razi Maniheizm’i, çift kutuplu dünya görüşüne sahip Seneviye arasında zikretmiş¹⁶⁵, İtikadat’ında da Maniheizm hakkında şunları söylemiştir: “Mani’nin taraftarlarıdır. Mani, Sâbur b. Erdeşir zamanında ortaya çıkan ve peygamberlik iddia eden yetenekli bir ressamdır. Alemin, nur ve zulmet olmak üzere, her ikisi de kadim olan iki aslı olduğunu söylemiş, Sâbur da O’nun bu görüşünü kabul etmiştir. Hükümdarlık sırası Behram’a geçtiği zaman Mani’yi

160 F. Razi, T. Kebir, mtn. XIII.113 / trc. X.70.

161 A.M.Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, Ank. Ü. İ. F. Yay., Ankara 1955, S.65.

162 Vafi, el-Esfaru’l-Mukaddese, S.162.

163 “Sennû bihim sünnete ehli’l-kitab”. Malik b. Enes, Muvatta, Zekat, 42 (1/207).

164 F. Razi, T. Kebir, mtn. XVI.31 / trc. XI.477.

165 F. Razi, İtikadat, Neşşar, S.88 / Abdurrauf, S.138 / Bağdadi, S.121-122 ; F. Râzî, Muhasal, Trc. H. Atay S.109 / Neş. S. Duğaym, S.90.

yakalayarak derisini yüzdürmüş, içine saman doldurmuş ve astırmıştır. Korkup kaçarak Çin'e sığınanlarından başka taraftarlarının hepsi öldürülmüştür. Bunlar, Çin halkını Maniheizm'e davet etmişler ve onlar da bunu kabul etmişlerdir. Çin halkı, zamanımıza kadar Mani'nin dini üzerinedir"¹⁶⁶.

Razi, tefsirinde ise, Maniheistlerin görüşleri olarak şunları aktarır: "İnsanın bütün hoş ve leziz şeylerden kaçınması, kendisine alabildiğince eziyet etmesi ve fitratının meylettği şeylerden sakınması gerekir". Devamında Maniheistlerin bunu çok aşırı noktalara götürdüğünü, hatta öyle ki, kendilerini hadım ettiklerini, evlenmekten ve lezzetli yemekleri yemekten sakındıklarını söyler¹⁶⁷.

Razi'nin sözettiği bu şekil aşırılıkların herkes için değil de, dini yaymakla mükellef seçkin zümre için söz konusu edildiği belirtilmektedir¹⁶⁸.

Razi'nin, Maniheizm'in Çin'de yayıldığını söylemesi, doğrudan uzak değildir¹⁶⁹. Uygur Kağanı Böğü Han (759-779)'ın yardımıyla 763 tarihinden itibaren Uygurların resmi dini olan Maniheizm¹⁷⁰ sadece Türk bölgelerinde değil, Çin'de de yayılmıştır. Yalnız Çinlilerin hepsini Maniheist olarak göstermesi isabetli bir teşhis değildir. Çin'de Taoizm, Konfüçyanizm, Budizm, Maniheizm gibi dinler yayılmış, ama bunlardan Maniheizm yalnız başına hiç bir zaman Çin'in tek dini olmamıştır.

F. Mazdekizm

Razi, İtikadat'ında Maniheizm gibi Mazdekiyye'yi de dualist dinlerden biri olarak sayar¹⁷¹. Ancak Muhassal'da yaptığı tasnifte Mazdekizm'den söz etmez, Onun yerine Mahaniyye'yi koyar, fakat görüşlerini açıklamaz¹⁷². Şehris-

166 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.88 / Abdurrauf, S.138 / Bağdadi, S.121-122.

167 F.Razi, T.Kebir, mtn. XX.102 / trc. XIV.323.

168 M.Taplamacıoğlu, K.Dinler Tarihi, Ankara 1966, S.126 ; M.Aydın, Dinler Tarihine Giriş, S.60.

169 Wolfram Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1947, S.205; H.Güngör, "Maniheizm", Erciyes Ü. İ. F. Der., Sayı: 5, Kayseri 1988, S.150-1 ; H.Güngör, "Orta Asya'da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", Erciyes Ü. İ. F. Der., Sayı: 6, Kayseri 1989, S.84-90; A.M.Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, S.70-71; Fred L.Parrish, "Mani and Manicheism", An Encyclopaedia of Religion, Patterson New Jersey 1959, Ed.V.Ferm, S.465 ; Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, Çev. Fuat Köprülü, DİB, Ankara 1984, S.86.

170 H.Güngör, "Maniheizm", S.151 ; "Orta Asya'da Mani dininin yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi", S.84-87.

171 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.88-89 / Abdurrauf, S.138-143 / Bağdadi, S.121-121.

172 F.Razi, el-Muhassal, Ter. H.Atay, S.109 / Tah. S.Duğaym, S.90.

tani'nin verdiği bilgiye göre Mahaniyye Mazdekizm'in fırkalarından birisidir¹⁷³. Razi, Mahaniyye'yi, Mazdekizm'in görüşlerini en iyi aksettiren fırka olarak kabul etmiş ve bu yüzden Mazdekiyye'yi temsilen sadece onun adını zikretmiş olmalıdır.

Fahreddin Razi İtikadat'ında Mazdekizm hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Mazdek b.Nâmidân'ın taraftarlarıdır. Mazdek, Adil Nuşirevan'ın babası Kûbâz b.Firûz'un zamanında Mûbezân beldesinin ateş bakıcısı idi. Sonra peygamberlik iddia etmiş ve İbâha dinini¹⁷⁴ ortaya koymuştur. Kûbâz, karısını kendisinden faydalanmaları için başkalarına yollamış, Nuşirevan bundan çok üzüntü duymuş ve babasına; 'bana izin ver, onunla tartışayım, eğer beni ikna ederse ona itaat ederim, yoksa onu öldürürüm', demiştir. Nuşirevan'la tartışan Mazdek yenilmiş ve Nuşirevan da onu ve tabilerini öldürmüştür. Zamanımızda İbâha fikrinden olan herkes işte bunların kalıntısıdır"¹⁷⁵.

Razi'nin, Mazdek'in Mûbezân beldesinin ateş bakıcısı olduğunu söylemesinden, Mazdekizm'in Mecusi kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Mazdekizm'in Mecusilikten ayrıldığı fikri, Şehristani, Bağdadi, Mesudi ve Ebu'l-Maali tarafından da doğrulanmaktadır¹⁷⁶. Mazdek'in, Nuşirevan'ın babası Kubaz b.Firuz zamanında ortaya çıktığı, kadınları ve malları toplumun ortak kullanımına açtığı ve Nuşirevan tarafından öldürüldüğü hususu da İslam kaynaklarıyla uygunluk arz etmektedir¹⁷⁷.

G. Haniflik

Razi'nin verdiği bilgiler ışığında Hz.İbrahim'in dinine uymak¹⁷⁸ olan Haniflik; İbn Abbas, Mücahid ve Hasan Basri'ye göre, haccetmek ve Ka'be'yi ziyaret etmektir¹⁷⁹. İbn Abbas, "Hz.İbrahim'in, sünnet olanların, hac menasikini hakkıyla yerine getirenlerin ve kurban kesenlerin ilki olduğunu ve Hanifliğin

173 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.250.

174 Hiç bir yasak tanımayan, özellikle mal ve kadın olmak üzere her şeyi ortak kullanıma açan bir inanç ve anlayış.

175 F.Razi, İtikadat, Neşşar, S.89 / Abdurrauf, S.141-142 / Bağdadi, S.124.

176 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.249 ; Bağdadi, el-Fark Beyne'l-Firak, S.331 ; Mesudi, et-Tenbih ve'l-İşraf, Kahire 1357/1938, S.88-89 ; Ebu'l-Maali, B.Edyan, S.26.

177 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, I.249 ; İ.Nedim, el-Fihrist, S.479-480 ; Ebu'l-Maali, B.Edyan, S.26 ; Mesudi, et-Tenbih ve'l-İşraf, S.88-89 ; F.Vecdi, Daietü'l-Maarif, VIII.453.

178 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.502 ; mtn. XXXII.46 / trc. XXIII.311.

179 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.501, mtn. XXXII.46 / trc. XXIII.312.

de bu olduğunu” söylemiştir¹⁸⁰. Bununla beraber Haniflik; Katade’ye göre sünnet olmak ve nikahlanması haram olan kadınlarla evlenmemek¹⁸¹; Esam’a göre amelde ihlaslı olmak¹⁸²; Mücahid’e göre hakka uymak¹⁸³; Ebu Kılabe’ye göre, bütün peygamberlere inanmak ve hiçbirini istisna etmemektir¹⁸⁴. Bunun yanında Hunefâ (Hanifler) bütün dini camia demektir; çünkü Hz. peygamber “Ben kolay ve müsamahalı olan Haniflik ile gönderildim”¹⁸⁵, buyurmuştur¹⁸⁶. Kaffal’a göre İslam dinine giren herkese verilen bir lakaptır, bunun kaynağı da Hz. İbrahim’dir¹⁸⁷.

Razi, Hanifliğin tanımı ve mahiyeti yanında Hanif kelimesi üzerinde de durmakta ve bu konuda üç ayrı görüş zikrederek buradan hareketle istilâh manasına ulaşmaktadır:

1. Muhammed b. Ka’b el-Kurazi’ye göre Hanif kelimesi, “istikamet” manasındaki “hınf”dan gelir. Ayakları eğri olan kimseye de, uğur umularak “ahnef” denilmiştir. İyi olması için uğur getirir düşüncesiyle topal olan kimseye “ahnef” denilmesi de bu manadadır. Buna göre dâliler, Allah’a bağlanmış ve hiç bir şekilde ondan ayrılmamış kimseye Hanif demişlerdir. Bu durumda Hanifler, doğru, gerçek ve müstakim din sahipleridir¹⁸⁸.

2. Ebu Müslim bu kelimenin aslının, “ayaktaki hanif” ifadesine dayandığını, bunun ise ayağın baş parmağının, diğer parmaklara sırtını çevirerek öbür ayaktaki baş parmağa doğru dönmesi anlamında olduğunu söylemiştir. Bu manadan yola çıkarak Hanif, bütün dinleri bırakarak İslam dinine yönelen kimse demektir¹⁸⁹.

3. Hanif kelimesi, meyleden anlamındadır. Çünkü ahnef kelimesi, iki ayağından her birinin parmaklarının diğerine meyletmış olduğu kimseler için kullanılır. Bu yüzden, bir kimse bir şeye meylettiği zaman “tehannefe” denilir. Buradan hareketle, çeşitli ayetlerdeki, “Hanif olarak İbrahim’in milletine uymak”tan

180 Razi, Tefsir, mtn. XX.135 / trc. XIV.372.

181 Razi, Tefsir, mtn. XXXII.47 / trc. mtn. XXIII.313.

182 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.502.

183 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.502.

184 Razi, Tefsir, mtn. XXXII.47 / trc. XXIII.312.

185 “Bu’istu bi’l-Hanifiyyeti’s-semha”. Bkz., Keşfu’l-Hafa, I.340.

186 Razi, Tefsir, mtn. XXXII.47 / trc. XXIII.312.

187 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.502.

188 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.501, mtn. XXXII.46 / trc. XXIII.311.

189 Razi, Tefsir, mtn. XXXII.47 / trc. XXIII.313, mtn. XI.57 / trc. VIII.337.

kastedilenin, Allah'ın dinine yönelmek, meyletmek ve ona uymak olduğu anlaşılmış olur¹⁹⁰. Buna göre Hanif, İslamın dışındaki bütün dinlerden meyleden, sapan şeklinde olur¹⁹¹.

Haniflik ve Hanif kelimesi üzerinde bu şekilde duran Razi Hanifliğin bilinen bazı inanç esaslarını da kısaca zikretmiştir. Buna göre Hanifler putlara ibadetten uzak olup Hz.İbrahim'in tevhid inancında idiler, Allah'ın her şeyi yoktan yarattığına, öldükten sonra dirilmeye, sevab ve ceza verileceğine inanıyorlardı¹⁹². Râzî Araplardan, ahiret inancına sahip olanlardan bazılarının, en güzel develerini ölünün kabri başına diktiklerini, bağladıklarını ve ölünceye kadar orada bırakıp, "Bu ölü dirildiğinde bineği de onunla beraber dirilir" dediklerini söylemiştir¹⁹³.

Razi, Hanifliğin inançlarından bahsetmesinin yanında, kısa olarak ahkamla ilgili meselelere de değinmiştir. Buna göre Haniflikte Ka'be'yi ziyaret etmek, sünnet olmak, nikahlanması caiz olmayan kadınlarla evlenmemek gibi hükümler bulunmaktadır¹⁹⁴. Razi'nin, inançla ilgili bilgileri gibi ahkamla ilgili verdiği bilgileri de kaynaklar doğrulamaktadırlar. Buna göre Haniflikteki en belirgin unsur, Ka'be ve hac ibadetidir¹⁹⁵.

Kaynaklarda Haniflerin sayıları ve kimlikleri konusunda kesin bir bilgi yoktur. Fahreddin Razi, "Ümeyye b.Ebi's-Salt ve Âmir b.ez-Zûreb"i kesin olarak Hanifler arasında sayar¹⁹⁶. Zeyd b.Amr b.Nufeyl ve Kus b.Saide'yi ise bir yerde Hanifler arasında sayarken¹⁹⁷, başka bir yerde Varaka b.Nevfel ile birlikte Hristiyanlar arasında gösterir¹⁹⁸. Böylece Razi'nin Hanifler listesi, "Ümeyye b.Ebi's-Salt, Zeyd b.Amr b.Nufeyl, Kus b.Saide ve Âmir b.ez-Zûreb" olmak üzere dört kişidir.

Hanifliğin mahiyeti ve Haniflik-Müslümanlık ilişkisi de İslam bilginleri arasında tartışma konusu olmuştur. Bir kısım bilginler, "Neshedilenler hariç, İbrahim'in şeriatı İslam ümmetinin de şeriatıdır" demiştir. Razi'ye göre bu dü-

190 Razi, Tefsir, mtn. IV.90 / trc. III.501.

191 Razi, Tefsir, mtn. XI.57 / trc. VIII.337.

192 Razi, Tefsir, mtn. IV.68 / trc. III.464, mtn. IV.90 / trc. III.502, mtn. XXXII.46 / trc. XXIII.311; Razi, Tefsir, mtn. XX.60 / trc. XIV.262, mtn. XXVIII.308 / trc. XX.531.

193 Razi, Tefsir, mtn. XX.60 / trc. XIV.262, mtn. XXVIII.308 / trc. XX.531.

194 Razi, Tefsir, mtn. IV.91 / trc. III.502, mtn. XXXII.47 / trc. XXIII.313.

195 Ş.Kuzgun, Haniflik, Seda Yayınları, Ankara 1985, S.165.

196 Razi, Tefsir, mtn. IV.68 / trc. III.464, mtn. III.104 / trc. III.54.

197 Razi, Tefsir, mtn. IV.68 / trc. III.464.

198 Razi, Tefsir, mtn. III.104 / trc. III.54.

şüncede olan bilginler, Nahl suresi 123¹⁹⁹ ayetine dayanarak, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilmesinin asıl sebebinin Hz. İbrahim'in şeriatına tabi olmak ve bu şeriatı ihya etmek olduğunu söylemişlerdir²⁰⁰. Fahreddin Razi, bu görüşün zayıf olduğu kanaatındadır. Çünkü Allah Hz. İbrahim'i, "O müşriklerden değildi" diye nitelemiştir. Buna göre Allah'ın, "Hz. İbrahim'in dinine uy" buyruğundan, O'nun, "müşriklerden olmaması" kastedilmiş olur. Böylece Hz. İbrahim'in dinine uymakla kastedilen şey, Allah'ı birlemede, tevhid inancında O'nun dinine uymaktır²⁰¹. Nitekim, aynı şekilde Kur'an'da Musa, İsa ve Nuh'a da atıflar vardır. Ancak Razi, Al-i İmran suresi 95. ayetin²⁰² tefsirinde, Hz. İbrahim'e uymaktan maksadın, Hz. Muhammed'in, hem inanç ve hem de ahkam bakımından Hz. İbrahim'in dini üzere bulunduğunu beyan etmek olduğunu söylemiştir. İnanç yönünden Hz. İbrahim'in dini üzerine oluşunun anlamı şudur: Hz. Muhammed de Hz. İbrahim gibi, mutlak tevhide ve Allah'tan başka bütün tanrılardan uzak kalmaya çağırmıştır. Ahkam bakımından O'nun dini üzere oluşu da şöyledir: Hz. Muhammed, bir şeyin helal veya haram olduğunu söylediğinde, Hz. İbrahim'in de onun helal veya haram olduğunu söylediğine hükmedilmiş olur²⁰³.

Bütün bunları bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda Razi'nin bu konudaki görüşlerinden çıkaracağımız sonuç şudur: Razi'ye göre Haniflik Hz. İbrahim'e gönderilen müstakil bir dindir. İslam eşittir Haniflik değildir. Ancak İslam, Hz. İbrahim'in ve bütün peygamberlerin tebliğ ettiği inanç esaslarını bünyesinde bulundurmaktadır. Bunun yanında ahkam bakımından Hz. İbrahim'in dinini de içermektedir. Nitekim Haniflikteki, namaz, hac, kurban, sünnet ibadetleri aynen İslamiyetteki gibidir. Böylece inanç ve ahkam yönüyle İslamiyet, Hanifliğe diğerlerinden daha yakın görülmektedir. Yani Haniflikle İslam arasında "umum-husus" ilişkisi vardır. İslamiyet Hanifliği bütünüyle içine almaktadır. Ancak Haniflik, İslamiyeti bütünüyle içmez. Ahkam yönünden İslam dini kadar geniş kapsamlı bir din değildir.

Şaban Kuzgun da, bu dini ıstılahi olarak iki manada ele almaktadır: Birinci olarak Haniflik, bütün peygamberlerin tebliğ ettiği tevhid inancının, gerçek

199 "Sana, hanif olarak İbrahim'in dinine uy, O müşriklerden değildi, diye vahyettik".

200 Ş.Kuzgun, Haniflik, S.152.

201 Razi, Tefsir, mtn. XX.137 / trc. XIV.374.

202 "De ki : Allah doğru söylemiştir. Bundan dolayı hanif olarak İbrahim'in dinine uyun. O müşriklerden değildi".

203 Razi, Tefsir, mtn.VIII.151 / trc. VI.477.

dinin genel adıdır. Bu manada Hanif ve Müslim kelimeleri aynı manaya kullanılmaktadır. İkinci olarak da, Hz.İbrahim'in tebliğ ettiği dinin özel adı olmaktadır. Bu anlamda Haniflik başlı başına ayrı bir dindir²⁰⁴. İsmail Cerrahoğlu da aşağı yukarı aynı şeyleri söylemektedir²⁰⁵. Razi'nin açıklamalarından Hanifliği her iki anlamıyla anladığını söylememiz isabetli olacaktır.

H. Sabîlik

Razi'nin verdiği bilgilere göre Sabî kelimesi, bir kimsenin kendi dininden çıkıp başka bir dine girdiği zamanki durumunu ifade etmek için söylenen "sabe-e" fiilindendir. Böylece, Sabî bir dinden çıkıp diğer bir dine giren kimsedir. Bu manada Araplar da Hz.Muhammed'i "Sabî" diye isimlendirmişlerdir. Çünkü O, onların dininden başka bir dini göstermiştir. Bu manasıyla, yıldızlar doğacağı yerden çıktığı zaman "Sabeeti'n-nücum", birisini çıkardığımız zaman "sabe'nâ bihi" denilir²⁰⁶.

Razi'nin, İtikadat'ında ve tefsirinin değişik yerlerinde sözettiğine göre Sabî inançları şunlardır:

1. Mücahid ve Hasan Basri, Sabîlerin, kestikleri hayvanlar yenilmeyen ve kadınları ile evlenilmeyen Mecusi ve Yahudi kökenli bir taife olduğunu söylemiştir²⁰⁷. Katade, bunların meleklerle tapan ve günde beş kere güneşe doğru ibadet eden kimseler olduğunu belirtmiştir²⁰⁸.

2. Diğer bir görüşe göre Sabîler yıldızlara ve gök cisimlerine tapan bir topluluktur²⁰⁹. Razi, bu görüşün doğruya en yakın görüş olduğunu söyler²¹⁰ ki, aşağıda geleceği üzere bu fikrinde isabetli değildir. Razi bunların da iki gruba ayrıldıklarını söylemektedir:

a. Evrenin yaratıcısı Allah'tır. Ancak O, bu yıldızların ibadet ve dua için kible kabul edilmesini bu yüzden de onlara saygı gösterilmesini istemiştir²¹¹.

204 Ş.Kuzgun, Haniflik, S.152.

205 İ.Cerrahoğlu, "K.K.ve Hanifler", Ank. Ü. İ. F. Der., Sayı: 11, Ankara 1963, S.92.

206 Razi, Tefsir, mtn. III.104, 105 / trc. III.53-56.

207 Razi, Tefsir, mtn. III.105 / trc. III.56.

208 Razi, Tefsir, mtn. III.105 / trc. III.56.

209 Razi, İtikadat, Neşşar, S.90 / Abdurrauf, S.143 / Bağdadi, S.125-126 ; Râzî, Tefsir, mtn. I.245 / trc. I.341 , mtn. II.112 / trc. II.133 , mtn. III.105 / trc. III.56 , mtn. III.206 / trc. III.262 , mtn. XIII.35 / trc. IX.505 , mtn. XIII.112 / trc. X.69 , mtn. XIV.12 / trc. X.268.

210 Razi, Tefsir, mtn. III.105 / trc. III.56.

211 Razi, Tefsir, mtn. III.105 / trc. III.56.

b. Allah gök cisimlerini ve yıldızları yaratmıştır. Ancak evrendeki hayır, şer, sağlık, hastalık gibi şeylerin idaresini bu yıldızlara bırakmıştır. Bu şekilde süfli alemleri bunlar yönetmektedirler. Böylece bunlarda da uluhiyet vasfı bulunmaktadır. Bundan dolayı bunlara ibadet etmek gereklidir. Hem bu yıldızlar da Allah'a ibadet etmektedirler. Böylelikle, bunlara Allah'a ibadet etmek için de tapınması gereklidir²¹². Razi, bunların, Hz. İbrahim'in gönderildiği Keldaniler olduklarını söylemektedir²¹³. Bu suretle Sabîlik Razi'nin görüşüne göre de Hanifliğin mukabili olmaktadır. Aynı şekilde, gündüz de bu yıldızlara ibadet edebilmek gayesiyle, onların heykellerini yapma yoluna gittiklerinden Razi'ye göre Putperestliğin çıkış noktalarından birisi de Sabîilerin bu inancıdır²¹⁴. Görüldüğü gibi Razi, Sabîî-Hanif ilişkisinde Şehristani'nin²¹⁵ yolunu tutmuş ve bu dini Hanifliğin mukabili olarak göstermiştir.

Razi böylece hem Mandeenlerden, hem de Harran Sabîilerinden söz etmektedir. Ancak Razi'nin söz konusu ettiği Sabîilik, esas itibariyle Harran Sabîîliğidir. Halbuki Harranlıların isimlerinden başka Sabîilikle hiç bir alakaları bulunmamaktadır ve kelimenin tam anlamıyla Putperesttirler. Nitekim onların Putperestlik yönüne Razi de işaret etmiştir. Ancak yine de onları Sabîî olarak göstermekle yanlışlığa düşmüştür. Yalnız buradaki yanlışlık sadece Razi'ye ait değildir. İslam bilginleri genelde birbirlerinden nakilde bulunarak Harranlıları Sabîî olarak göstermişlerdir. Asıl Sabîîliğin ise Mandenlik olduğunu ve gök cisimlerine tapınmakla uzaktan yakından ilişkileri olması şöyle dursun, dinlerinde bunların kesinlikle yasaklandığını Şinasi Gündüz de söylemektedir²¹⁶.

Razi, Hac suresi 40. ayette²¹⁷ söz konusu edilen mabedlerin arasında Sabîilerin mabedlerinin de olduğunu söylemekte ve bu konuda Ebu Ali ve Ka-

212 Razi, İtikadat, Neşşar, S.90 / Abdurrauf, S.143 / Bağdadi, S.125-126 ; Râzî, Tefsir, mtn. I.245 / trc. I.341 , mtn. II.112 / trc. II.133 , mtn. III.105 / trc. III.56 , mtn. III.206 / trc. III.262, mtn. XIII.35 / trc. IX.505 , mtn. XIII.112 / trc. X.69, mtn. XIV.12 / trc. X.268.

213 Razi, İtikadat, Neşşar, S.90 / Abdurrauf, S.143 / Bağdadi, S.125-126; Râzî, Tefsir, mtn. III.105 / trc. III.56 , mtn. III.206 / trc. III.262 ; mtn. XIII.112 / trc. X.69.

214 Razi, İtikadat, Neşşar, S.90 / Abdurrauf, S.143 / Bağdadi, S.125-126.

215 Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I.230-231, II.9-35.

216 Ş.Gündüz, Sabîiler Son Gnostikler İnanç Esasları ve İbadetleri, Vadi Yayınları, Ankara 1995, S.6 ; Ş.Gündüz, Kur'andaki Sabîilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme", Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Samsun 24-25 Eylül 1992, S.51.

217 "...Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar (savâmi'), kiliseler (biya'), havralar (salavât) ve içinde Allah'ın adı çok anılan camiler (mesâcid) yıkılıp giderdi..."

tade'nin görüşlerini nakletmektedir. Ebu Ali'ye göre Sabiîlerin ibadet mahalleri ayette gelen "salavat", Katade'ye göre ise "savâmi" dir²¹⁸. Razi'nin verdiği bu bilginin, başta Ş.Gündüz olmak üzere günümüz kaynaklarıyla uzaktan yakından alakası yoktur. Sabiîlerin mabedlerine "mandi" ya da "manda" adı verilir. "Bimanda" veya "bitmanda" ve "maşkna" terimleri de Sabiî mabedlerine ad olarak kullanılır²¹⁹.

I.Eski Yunan Dini

Razi, tefsirinin bir paragrafında Eski Yunan Dini ile ilgili şu bilgileri vermiştir: "Yunanlılar, İskender'den önce, kendileri için ruhani kuvvetlerin ve ışık saçan gök cisimlerinin isimleri ile tanınan birtakım heykeller yapmaya ve onları kendileri için bizzat mabud kabul etmeye yöneldiler. Böylece onlarca "ilahi emir" demek olan "ilk sebep heykeli", "apaçık akıl heykeli", "mutlak siyaset heykeli" ve "nefis heykeli" ortaya çıktı ki, bütün bu heykeller yuvarlaklı. "Zuhal heykeli" altıgen, "müşteri heykeli" üçgen, "merih heykeli" dikkörtgen, "güneş heykeli" kare, "zühre heykeli" içinde dörtgen bulunan bir üçgen, "utarit heykeli" içinde dikkörtgen bulunan bir üçgen ve "ay heykeli" ise sekizgen idi"²²⁰.

F.Razi'nin, Yunanlıların heykelleri olarak bahsettikleri, Şehristani'de Sabiîlerin heykelleri olarak geçer²²¹. Ancak bunlar, gerçekte Putperest olan Harran Sabiîleri olmalıdır. Razi'nin bahsettiği "ilk sebep heykeli"ne Biruni de işaret etmektedir²²². Böylece Razi de Biruni gibi Eski Yunan dininin Putperest ve Antropomorfist karakterine işaret etmiş olmaktadır.

J.Putperestlik

Fahreddin Razi, Putperestliğin kendi içindeki mantık silsilesine değinerek ve Şehristani'nin dediği gibi, "hiç bir akıl sahibinin, kendi eliyle yonttuğu şeylere tapınmasını, onları Tanrı edinmesini kabul etmenin mümkün olmadığına"²²³ işaret ederek, bu konuda Ebu Zeyd el-Belhi (ö.340/952)'nin "Abedetu'l-Esn-

218 Razi, Tefsir, mtn.XXIII.40 / trc. XVI.322.

219 Ş.Gündüz, Sabiiler, 170-17 ; el-Mevsuatu'l-Meyessere fi'l-Edyân ve'l-Mezâhibi'l-Muâsıra, Riyâd 1409/1989, S.320 ; E.Sarıkcıoğlu, B.G.Dinler Tarihi, S.120.

220 Razi, Tefsir", mtn. II.114 / trc. II.136.

221 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, II.57.

222 Biruni, K.Tahkik, Beyrut 1377/1985, I.94,96.

223 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, II.259.

âm” adlı eserinden şunu rivayet etmektedir: “O anda, yontularak elde edilen bu kütüklerin, göklerin, arzın, bitkilerin ve canlıların yaratıcısı olmadığını bilmek açıklığı herkesçe bilinen bedihî bir bilgidir. Zaruri ve bedihi bilgiler hususunda ise, insanlar arasında ayrılığın bulunması caiz değildir”²²⁴. Razi, bundan sonra bu dinin, yanlışlığı, bozukluğu ve fesadı, aklın bedahati ile anlaşılmayacak bir manaya hamledilmesi gerektiğini söyler. Aksi halde, bu dinin insanlar arasında bu kadar yayılmaması ve şimdiye kadar devam etmemesi gerektiğini belirtir. Buna binaen de, Putperestliği benimseyenlerin, kendilerine göre bir takım tevilleri ve izahları bulunması gerektiğini ifade eder. Bundan sonra da Putperestliğin çıkış sebepleri üzerinde durur²²⁵.

Razi’nin de belirttiği kadarıyla Putperestler, elbette alemde mevcut olan her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu biliyorlardı²²⁶. Bu putların yaratmaya, icad etmeye ve var etmeye kadir olmadıklarını da itiraf ediyorlardı²²⁷. Ancak ne var ki, bunların ubudiyette Allah’ın ortağı olduğunu söylüyorlar²²⁸, Allah’ın birliğine inanırken putlara uluhiyet atfederek Allah katında kendilerine şefaathı olacaklarını söylüyorlardı²²⁹. Razi, Putperestlerin kendilerinin de, bu alemin yaratanın taptıkları putlar oldukları manasında “bu putlar alemin tanrılarıdır” demediklerini, ancak daha ileriye gidip Allah’ın kendilerine bu putlara ibadet etmelerini emrettiğine inandıklarını söylemekte, halbuki Allah’ın bunu emrettiğine dair hiç bir delilin bulunmadığını, tam tersine bunu yasakladığını ifade etmektedir²³⁰. Yine Razi’ye göre bazıları da, Allah’a ibadet etmeye liyakatlarının olmadığını, bunun için kendilerine şefaathı olmaları amacıyla putlara ibadetle meşgul olduklarını ve bu yüzden putlara ibadet etmenin, Allah’a ibadet etmekten daha önemli olduğunu söylediklerini, belirtmektedir²³¹.

Razi, Putperestlikle ilgili izahlarından sonra Putperestliğin tarihinden de kısaca söz etmektedir. Buna göre, Putperestlik, yeryüzünde tevhidden sonra en eski dindir. Dünyanın birçok bölgesine yayılmıştır. İlk çıkışı Hz.Nuh öncesine

224 Razi, Tefsir, mtn. XXX.143 / trc. XXII.157.

225 Razi, Tefsir, mtn. XXX.143 / trc. XXII.157.

226 Razi, Tefsir, mtn. XIV.12 / trc. X.268.

227 Razi, Tefsir, mtn. XIII.112 / trc. X.69.

228 Razi Tefsir, mtn.XIII.112 / trc. X.69.

229 Razi, Tefsir, mtn. XVIII.224 / trc. XIII.362.

230 Razi, Tefsir, mtn. XVIII.141 / trc. XIII.241.

231 Razi, Tefsir, mtn. XVII.59 / trc. XII.332.

kadar uzanır. Hz.Nuh ve ondan sonraki peygamberler özellikle Putperestliği ortadan kaldırmak için gelmişlerdir²³².

Razi'ye göre Putperestliğin menşei ve ortaya çıkış sebepleri şunlardır:

1.Putperestliğin çıkış sebebi yıldızların durumlarıyla alakalıdır. Putlara tapan bu insanlar, başlangıçta, dünyada olan bazı olayların değişmesinin yıldızların durumlarının değişmesine bağlı olduğunu, örneğin; güneşin tepe noktasına uzaklık ve yakınlığına göre dört mevsimin meydana gelmekte, dört mevsim sebebiyle de dünyada farklı durumlar oluşmakta olduğunu görmüşlerdir. Daha sonra insanların bazıları, bu yıldızların kendiliklerinden var olduğuna inanmışlar, diğerleri ise Yüce Allah'ın yaratıkları olduğunu söylemişlerdir. Her iki grup da bu yıldızlara tazimde bulunmaya ve Allah'a kulluk ehliyetinin yalnız onlarda bulunduğuna inanarak Allah'la aralarında vesile edinmek gayesiyle onlara ibadet etmeye başlamışlardır. Daha sonra bunlar, yıldızların çoğu zaman ve özellikle gündüzleri gözden kaybolduklarını görünce, onları göremedikleri zamanlar da onlara ibadet edebilme amacıyla onların putlarını ve heykellerini yapmaya başlamışlar, her yıldız için, o yıldıza mensup olduklarını söyledikleri cevherden bir put edinmişlerdir. Örneğin; güneş heykelini altından yaparak onu, güneş cevherine benzediklerini söyledikleri yakut ve elmaslarla süslemişlerdir. Yine onlar ay heykelini gümüşten yapmışlardır. Diğerleri de buna kıyas edilebilir. Böylelikle, putlara tapmaktaki asıl maksat, yıldızlara tapmak olmaktadır²³³.

Fahreddin Razi, Putperestliğin çıkış sebebini yıldızlara tapmaya bağlayan bu görüşün en doğru görüş olduğunu söylemekte²³⁴ ve bunların Sabiiler olduğunu söyleyerek²³⁵ Hz.İbrahim'in bunlara gönderildiğini²³⁶ belirtmektedir.

2. Razi, Putperestliğin menşei hususundaki bir diğer izahın Ebu Ma'ser Ca'fer b.Muhammed el-Müneccim el-Belhi'ye ait olduğunu söylemektedir. Buna göre putlara ibadet etmek, Allah'ın bir cisim olduğuna ve bir mekanda bulunduğuna inanç olduğunu savunan mücessime ve müşebbihe inancından kaynaklanmaktadır. Nitekim Çin ve Hint Putperestlerinin pek çoğu, tanrısal nurun meka-

232 Razi, Tefsir, mtn. II.112 / trc. II.133 , mtn. XIII.35 / trc. IX.505 , mtn. XXX.143 / trc. XXII.157.

233 Razi, Tefsir, mtn. II.112-113 / trc. II.134 ; mtn. XIII.36 / trc. IX.506 ; mtn. XXV.254-255 / trc. XVIII.338-339 ; mtn. XVII.60 / trc. XII.332 ; mtn. XX.83 / trc. XIV.283 ; mtn. XXV.120 / trc. XVIII.129 ; mtn. XXX.143 / trc. XXII.157-158 ; Razi, İtikadat, Neşşar, S.90 / Abdurauf, S.143 / Bağdadi, S.126 ; Razi, Maalim Usuli'd-Din, Tah. S.Duğaym, S.59 / trc. Nadim Macit, S.74.

234 Razi, Tefsir, mtn. XIII.36 / trc. IX.506.

nının arş olduğunu söyledikleri gibi Müşebbihe de arşın üzerine oturmuş büyük bir cisim tasavvur ediyor ve ona inanıyordu²³⁷.

3. Putlara ibadet edenlerden bazıları, hulul inancını taşıyan kişilerdir. Bunlar Yüce Allah'ın, bazı yüce kıymetli cisimlere ve bunun sonucunda putlara ve heykellere hulul edeceğine ve onun içine gireceğine inanmışlardır. Nitekim, bazı aşırı Şii kollarında, Hz. Ali'nin, Hayber kapısını kökünden söküp attığında, Tanrının onun bedenine hulul ettiği ve dolayısıyla onun da ilah olduğu fikri uyanmıştır²³⁸.

4. Putperestlik, meleklerle ibadet etme sonucu ortaya çıkmıştır. Bunun da çeşitli şekilleri vardır. Bazıları, kendilerini Allah'a ibadet etmeye layık görmediklerinden insanların Allah'a ibadet etme ehliyetinin olmadığını söylemişler, melekleri bu işe layık ve ehliyetli gördüklerinden onlara tapmışlardır. Diğer bazıları, kendilerine Allah katında şefa'at etmeleri için melek şeklindeki putlara tapıklarını söylemişlerdir. Bir kısmı da, Allah'ın, yeryüzünün her bir bölgesinin idaresini, belli bir meleğe bıraktığını söylemişlerdir. Onlar buna inanınca, o meleklerin her biri için, özel bir put ve heykel yapıp, böylece her puttan, ona uygun düşen tesir ve tedbirleri talep etmişlerdir. Diğer bir kısım ise, süfli alemde bulunan kimseler olan insanların, yüce alemde bulunduklarından dolayı meleklerle tapmaları gerektiğine inanmışlar, onların kendilerinin, Allah'ın da onların tanrısı olduğunu söylemişlerdir²³⁹.

5. Putlara tapanlar, alemdeki her bölgeyi idare edenin, gökler aleminin ruhlarından belli bir ruh olduğu inancını taşıyorlardı. Bundan dolayı bu ruhlara tapmışlar ve daha sonra onların heykellerini yapıp bu putlara tapmışlardır²⁴⁰.

6. Eski toplumlarda bazı kimseler, kendi peygamberlerinin ve aralarında yaşamış olan bazı salih kimselerin ölümünden sonra, onları çok sevdiklerinden ve kendilerini unutamadıklarından, aslında yollarını devam ettirmek için,

235 Razi, Tefsir, mtn. XXX.143 / trc. XXII.157-158 ; Razi, İtikadat, Neşşar, S.90 / Abdurrauf, S.143 / Bağdadi, S.126.

236 Razi, Maalim Usuli'd-Din, Tah. S.Duğaym, S.59 / Trc. Nadim Macit, S.74.

237 Razi, Tefsir, mtn. II.112 / trc. II.134 ; mtn. XIII.37 / trc. IX.507 ; XXX.143 / trc. XXII.157-158 ; mtn. XVIII.141 / trc. XIII.241 ; Razi, Maalim usuli'd-Din, Tah. S. Duğaym, S.59 / Trc. N.Macit, S.74.

238 Razi, Tefsir, mtn. II.113 / trc. II.135 ; mtn. XVII.60 / trc. XII.332 ; mtn. XXX.144 / trc. XXII.159.

239 Razi, Tefsir, mtn. XIII.37 / trc. IX.507-508 , mtn. XXV.254-255 / trc. XVIII.338-339 , mtn. XXVIII.232 / trc. XX.395 , Razi, Maalim Usuli'd-Din, Tah.S.Duğaym, S.59 / Trc.-N.Macit, S.74-75.

240 Razi, Tefsir, mtn. XVII.60 / trc. XII.332.

hatıralarına hürmeten her birinin heykellerini yapmışlar, onlar yerine bu heykellere saygı göstermeye başlamışlardır. Zamanla bu durum unutulup bu put ve heykellerin kendilerine tapınmaya başlamışlardır. Razi, bunun günümüzdeki benzerinin, gelip geçmiş salih kişilerin mezarlarına hürmet etmek ve onların kabirlerine tazimde bulunduklarında, Allah katında kendilerine şefaateceklerine inanmak olduğunu söyler²⁴¹.

7. Bazan büyük bir kral veya toplum üzerinde etki bırakan büyük bir şahsiyet öldüğünde, insanlar yine onları unutmamak ve hatıralarını anmak için onların heykellerini ve putlarını yapmışlar ve zamanla onlara tapmaya başlamışlardır²⁴².

8. Eski zamanlardaki topluluklar içerisinde bulunan müneccimler-astrologlar, dünyadaki mutluluk ve mutsuzlukları yıldızlara nisbet etme yolunu tutmuşlardır. Buna binaen, örneğin; bir felekte, enteresan bir büyüye elverişli enteresan bir şekil tesadüfen meydana geldiğinde, onlar bu büyüü öğrenmiş ve bu büyü yoluyla enteresan haller ve büyük neticeler elde etmişlerdir. Böylece de her büyüü özel bir yıldız ve özel bir burca uygun bir şekilde öğrenmiş ve uygulamışlar ve bu büyüler için uygun zamanı kollamışlardır. Bu zamanı yakaladıklarında, anısına bir put dikip, putu kutsamış, bu putların ve heykellerin üzerine belirli büyüleri koymuşlar ve çeşitli zamanlarda yararlanma isteğiyle onlara müracaat etmişlerdir. Zamanla bu durum unutulup putların kendilerine tapılmaya başlanmıştır²⁴³.

9. Putperestler, taptıkları putlarını, Müslümanların Allah'a ibadet ederken Kabe'yi kible edinip ona yöneldikleri gibi, Tanrıya ibadette mihrab ve kible edinmiş olabilirler. Ancak daha sonraları bu durum unutulmuş ve bu putların kendilerine ibadet edilmeye başlanmıştır²⁴⁴.

Kaynaklarımızda, Putperestliğin menşei ile ilgili, çok çeşitli görüşler dile getirilmiştir. Putperestlik -bilhassa Arap Putperestliği- konusunda birinci elden kaynak olan İbn Kelbi, Putperestliği Hz.Nuh, İdris ve Şit devirlerine kadar çıkarmaktadır²⁴⁵.

241 Razi, Tefsir, mt. II.113 / trc. II.135 , mt. XVII.60 / trc. XII.332 , mt. XXX.143 / trc. XXII.158.

242 Razi, Tefsir, mt. XXX.143-144 / trc. XXII.158.

243 Razi, Tefsir, mt. II.113 / trc. II.134-135 ; mt. XVII.60 / trc. XII.332 ; Razi, Maalim Uslu'd-Din, Tah. S.Duğaym, S. 59-60 / Trc.N.Macit, S. 75.

244 Razi, Tefsir, mt. II.113 / trc. II.135 , mt. XXX.144 / trc. XXII.159.

245 İ.Kelbi, K.Esnâm, Putlar Kitabı adıyla trc. Beyza Düşüngen, Ank.Ü.İ.F.Yay., Ankara 1969, mt. 32-33/trc.47-48.

Fahreddin Razi, Putperestlik ile ilgili çeşitli problemlerle birlikte, meşhur putlardan da bahsetmiştir. Razi'nin söz konusu ettiği bu putlar, Kur'an'da geçen Arapların ve -aynı zamanda Arapların da olan- Hz.Nuh kavminin putları ve yine Kur'an'da geçen Hz.İlyas kavminin putu olan Ba'l'dır. Arapların putlarından ve aynı zamanda Arapların da olan Nuh kavminin putlarından İslam Öncesi Arap Dinleri bölümünde ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz için burada sadece Ba'l'den söz edeceğiz.

Razi, Hz.İlyas'dan ve onun kavminin taptığı put olan Ba'l'den bahseden Saffat suresi 123-126 ayetlerin²⁴⁶ tefsiri sırasında ilgili puttan söz etmiştir. Buna göre Arap kavmi Menat ve Hübel gibi putları tanrı edindikleri gibi, Hz.İlyas'ın kavmi de Ba'l'i tanrı edinmişlerdi. Bu putun altından olduğu, yirmi zira' uzunluğunda, dört yüzlü bir put olduğu söylenir. Bu puta 400 tane hizmetçi tayin etmişler, bu hizmetçilerin her birini de peygamber kabul etmişlerdi. Şeytan'ın bu putun içine girerek bu hizmetçilerin kulağına çeşitli şeyler fısıldayarak onları saptırdığı, onların da Şeytan'dan öğrendikleriyle insanları saptırdıkları rivayet edilir. Bunlar, Şam diyarındaki Ba'lebek şehri sakinleridir ve bu puttan dolayı bu şehir bu ismi almıştır²⁴⁷.

Kur'an'ın yanısıra Eski Ahid'de de Ba'l'den bahsedilmektedir²⁴⁸. Bu yüzden Batılı kaynaklarda bu put hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ancak bunlar, Razi'nin verdiği bilgilerden biraz farklıdır²⁴⁹.

246 "Doğrusu İlyas da peygamberlerdendir. Milletine, "Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız, yaranların en iyisi olan, sizin de rabbiniz, önceki babalarınızın da rabbi bulunan Allah'ı bırakıp da Ba'l putuna mı taparsınız", demişti.

247 Razi, Tefsir, mtn. XXVI.161 / trc. XIX.8.

248 Tevrat, Sayılar 25 :1-5.

249 William J.Fulco, "Baal", Encyclopaedia of Religion, Ed.M.Eliade, New York 1987, II.31 ; E.R.Pike, "Baal", Encyclopaedia of Religion an Religions, London 1951, S.41 ; S.G.F.-Brandon, "Baal", Dictionary of Comparative Religion, Great Britain 1970, S.124 ; A.R.-David, "Baal", Penguin Dictionary of Religion, New York 1984, S.59 ; G.E.Wright, "Baalism", An Encyclopaedia of Religion, Ed.V.Firm, Patterson New Jersey, 1959, S.5 ; Allan Menzies, History of Religion, London 1911, S.395. Sahip veya efendi manasında ıbrance bir kelimeden gelen Ba'l, Filistin'de hava ve bereket tanrısı idi. Tahlil tanrısı Dago ile tanrıça El'in çocukları olan bu savaşçı tanrının eşi, bereket tanrıçası Astarte (Ashtoreth-Ishtar), en büyük düşmanı kuraklık ve ölüm tanrısı Mot idi. Baal'in Mot'u yok etmesi ile yeryüzüne yeniden verimliliği getirdiği kabul edilir. Ba'l kültü bütün Akdeniz yöresine yayılmıştı, Kuzey Samiriler arasında da çok yaygındı. Ba'l ismi diğer tanrılara da ad olarak kullanılmıştır. Ba'l'in evinin, Antakya'nın güneyinde Tsefon dağı olduğu söylenir.

K. İslam Öncesi Arap Putperestliği

İslam öncesi Arapların en belirgin özelliği Putperestliktir. Razi, Araplardan bir kısmının putlara tapmakta olduğunu ve onların Allah katında kendilerine şefaathçi olduklarına inandıklarını zikretmektedir²⁵⁰. Buna göre Arap müşrikleri putlardan meded umuyor ve “bunlar Allah katında bize şefaathçi olacaklardır”, diyorlardı²⁵¹.

Razi, isim vermeksizin genel ifadesiyle “Tarihçiler”den naklen, Putperestliğin Arap yarımadasına girişini şöyle anlatır: Amr b. Luhay kavminin başına geçip halkının yönetimini eline geçirdiğinde, Ka’be’nin hizmetini de üzerine aldığı zaman, Suriye’deki Belkâ vadisine bir yolculuk yapmıştır. Orada putlara ibadet eden bir topluluk görmüş, onlara bu putlar hakkında sormuş, onlar da kendisine, “bunların yardım istenildiğinde yardım eden, yağmur istenildiğinde yağmur veren tanrılar” olduğunu söylemişlerdir. İbn Luhay, bu putlardan birini kendisine vermelerini istemiş, onlar da kendisine Hübel isimli putu vermişlerdir. Amr da onu Mekke’ye getirip Ka’be’ye koymuş, insanları ona ibadet etmeye çağırmıştır. Tarihçilere göre bu olay İran kralı Sâbûr Zü’l-Ektâf²⁵² zamanının başlarında olmuştur²⁵³.

Razi’nin anlattığı bu olay, Arap Putperestliği konusunda birinci elden kaynak olan İbn Kelbi’nin Kitabı’l-Esnam’ındaki bilgiyle tamamen uyusmaktadır.²⁵⁴ İbn Hişam²⁵⁵, Şehristani²⁵⁶ ve Biruni de aynı olayı anlatır²⁵⁷. Günümüzde yapılan çağdaş çalışmalar da söz konusu bu rivayeti olduğu gibi aktarırlar²⁵⁸.

Putperestliğin Arabistan’a girişinden bahseden Razi, Araplar arasındaki belli başlı putlardan da söz etmektedir. Razi, bu putların isimlerini şöyle sıralamaktadır: Lat, Sakif kabilesinin Taif’te bulunan putu; Menat, Hüzeyl ve Huzaa

250 Razi, Tefsir, mtn. XIV.7 / trc. X.260.

251 Razi, Tefsir, mtn. XI.56 / trc. XIII.36, mtn. XXVIII.306 / trc. XX.528, mtn. XXVIII.308 / trc. XX.531.

252 İran krallarından olan Zü’l-Ektâf, M.310-379 yılları arasında yaşamış, Hristiyanlara işkence etmiş ve Bizans’la çeşitli savaşlar yapmıştır. Bkz., Râzî, Tefsir, trc. II.137.

253 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.136-137.

254 İ. Kelbi, K.Esnam, mtn. S.7 / trc. S.28.

255 İbn Hişam, es-Siretü’n-Nebeviyye, Tah. M.es-Seka-A. eş-Şelbi, Mısır 1375/1955, I.77.

256 Şehristani, el-Milel ve’n-Nihal, II.233.

257 G.Tümer, Biruni’ye Göre Dinler ve İslam Dini, DİB, Ankara 1986, S.228-229.

258 Örnek olarak bkz., Ramazan Altıntaş, Bütün Yönleriyle Cahiliyye, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 1990, S.108-109.

kabilelerinin Safa'daki putu; Uzza, Kinane oğullarının Mekke yakınlarında bulunan putu; Vedd, Kelb kabilesinin Dumetu'l-Cendel'de bulunan putu; Suvâ', Hüzeyl oğullarının ve Hemedan'ın putu; Yeğûs, Mazhic'in putu; Ye'ûk, Murad'ın ve Mazhic oğullarının Hemedan'daki putu; Nesr, Himyer'deki Zü'l-Kelâ boyunun putu; Hübel, Kureyş'in, Amr b.Luhey'ın Belka'dan getirdiği putu; İsaf ve Naile de Arapların Safa ve Merve tepelerindeki putu, idi²⁵⁹.

İslam kaynakları İslam Öncesi Arapların putları ve mensup oldukları kabileler hakkında çok az farklılıklarla aşağı yukarı aynı şeyleri söylemektedirler. İbn Kelbi, Razi'nin saydığı bu putlarla birlikte Arapların diğer putlarının adlarını ve ait oldukları kabileleri ayrıntılarıyla saymıştır²⁶⁰. Şehristani ise, Razi'den önce Razi'nin zikrettiği putların aynısını zikretmiştir²⁶¹.

Razi'nin verdiği bilgilere göre müşrikler putlarını dışı isimleri ile adlandırdılar. Nitekim Lat, Menat ve Uzza müennes (dişil) kelimelerdir. Lât, Allah kelimesinin müennesidir. Uzza ise Aziz kelimesinin müennesidir. Bu açıklamalarına ilaveten Razi; Hasan Basri'nin, "Araplardan her kabilenin, kendisine taptığı bir putu olduğunu, o putlarına falanca oğullarının dişisi, dediklerini" söylediğini ifade etmektedir²⁶². Kur'an Arapların, putlarının Allah'ın kızları olduğunu söylediklerini ifade etmiş ve bunu şiddetle eleştirmiştir²⁶³.

Razi, Lât'ın Allah kelimesinin müennesi olmasının yanında Sakif kabilesinin Taif'te bulunan putunun adı olduğunu²⁶⁴ ve insan şeklinde tasvir edildiğini²⁶⁵, Menat'ın Hazrec'lilerin Yesrib'deki putunun adı olduğunu söylemektedir²⁶⁶. Aynı zamanda Hüzeyl ve Huzâ'a kabilelerinin de putudur. Onların bu putu bir kaya parçası şeklinde idi ve Safa'da bulunmaktaydı²⁶⁷. Razi'deki bu bilgilerin İbn Kelbi'ye uygun olduğunu görüyoruz²⁶⁸.

259 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.137 , mtn. XI.46 / trc. VIII.319 , mtn.XXVIII.295-296 / trc. XX.509-510 , mtn.XXX.144 / trc. XXII.159.

260 İ.Kelbi, K.Esna, mtn. 7-39 / trc. 28-53.

261 Şehistani, el-Mill ve'n-Nihal, II.237-238.

262 Razi, Tefsir, mtn. XI.46 / trc. VIII.319.

263 Necm, 19-22 : "Ey inkarcılar! Şimdî Lâ, Uzzâ ve bundan başka üçüncüleri olan Menat'ın ne olduğunu söyler misiniz? Demek erkekler sizin, dişiler Allah'ın, öyle mi? Öyleyse bu haksız bir paylaşma".

264 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.137 , mtn. XXVIII.295 / trc. XX.509.

265 Razi, Tefsir, mtn. XXVIII.296 / trc. XX.510.

266 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.137.

267 Razi, Tefsir, mtn. XXVIII.296 / trc. XX.510.

268 İ.Kelbi, K.Esna, mtn. 11 / trc. 30-31 , mtn. 17 / trc. 36 , mtn.10 / trc.30.

Razi, Uzzâ'nın, Kinane oğullarının Mekke yakınlarında bulunan putu olduğunu²⁶⁹ belirtmekte ve kendisine tapınılan bir ağaç olduğunu ifade etmektedir²⁷⁰. Razi bu putun yıkılışından da bahsetmektedir. Hz. peygamber Halid b. Velid'i göndermiş, o da o ağacı kesmiştir. Derken içinden başı açık, saç başı dağınık, başına vuran ve çılgınlık koparan ve lanetler savuran bir dişi şeytan çıkmıştır. Halid onu öldürmüş ve öldürürken şöyle demiştir: "Ey Uzzâ, terkölündün ve sana aman yok. Muhakkak ki ben, Yüce Allah'ın seni hor ve hakir kıldığını gördüm". Sonra Halid Hz. peygamberin yanına dönmüş ve ona gördüğünü anlatmıştır. Bunun üzerine Hz. peygamber, "O Uzza'dır, artık bir daha ona tapınılmayacaktır" buyurmuştur²⁷¹. Razi'nin, Uzza'nın yıkılışı ile ilgili anlattığı bu olayın aynısı, daha ayrıntılı olarak İbn Kelbi'de de geçmektedir.²⁷²

Razi, Necm suresi 19-20 ayetlerinde geçen Lat, Uzza ve Menat'ın yanında, Nuh 22-24 ayetlerinde geçen ve aslında Nuh kavminin putları olan Vedd, Suvâ', Yeğûs, Ye'ûk ve Nesr'i de söz konusu etmekte ve onların nasıl olup da Araplara intikal ettiğini sormakta ve bu konuda bir problem olduğunu söylemektedir. Çünkü Tufan zamanında dünya harab olmuş, her şey tahribata uğramıştır. Bu putların Tufandan geri kalıp Araplara intikali nasıl olmuştur? Tufandan zarar görmemeleri için Hz. Nuh'un bunları gemiye alması lazımdır ki, bu da mümkün değildir²⁷³. İbn Kelbi'de, Razi'nin söz konusu ettiği bu probleme açıklık getirildiğini görüyoruz²⁷⁴.

Razi, Arapların taptıkları putların önde gelenlerini zikretmekle birlikte puthanelerden de bahsetmekte ve önde gelen iki puthaneden söz açmaktadır. Razi'ye göre, Dahhak'ın San'a şehrinde Zühre yıldızı adına inşa ettiği "Ğumdan" mabedi, puthanelerin meşhurlarındandır. Hz. Osman tarafından yıkılmıştır. İran hükümdarı Menuşehr'in ay adına inşa ettiği "Nevbahar-ı Belh" isimli puthane

269 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.137.

270 Razi, Tefsir, mtn. XXVIII.296 / trc. XX.510.

271 Razi, Tefsir, mtn. XXVIII.296 / trc. XX.510.

272 İ. Kelbi, K. Esnam, mtn. 16-17 / trc. 35.

273 Razi, Tefsir, mtn. XXX.144 / trc. XXII.159.

274 İ. Kelbi, K. Esnam, mtn. 33 / trc. 48. Buna göre Tufan yükselip bütün yeryüzünü kapladık-tan sonra sular bu putları Navz dağından aşağı atmıştır. Akıntı, dalgalar ve suların yük-selmesi bölgeden bölgeye artarak sonuçta bu putları Cudda bölgesinde karaya fırlatmış-tır. Sonra sular çekilmiş, bunlar da karada kalmışlardır. Rüzgar kumları sürüklemiş ve kumlar da bu putların üzerlerini tamamen örtmüştür. Daha sonra Araplar bunları bulmuş ve benimsemiş olmalıdır.

de, dünyaca meşhur puthanelerdendir²⁷⁵. Razi'nin zikrettiği bu puthaneler aynen Şehristani'de vardır²⁷⁶. Daha sonraki geç devir çalışmalarına da aynı şekilde yansdığı görülüyor²⁷⁷.

Razi putlara ibadet eden Arapların, aslında bir Tanrının varlığını kabul ettiklerini, fakat putları Allah'a ortak koşarak, onların Allah ile kendi aralarında vesile ve şefaataçı olduklarını söylediklerini ifade etmektedir²⁷⁸. Razi, Müfessir Ebu Müslim'den rivayetle bir Tanrının varlığını kabul eden bu Arapların, Müşebbihe fırkası gibi, onun gökte olduğuna inandıklarını söylemektedir²⁷⁹. O, bu konuda İbn Abbas'tan bir rivayette de bulunur. Bu rivayete göre Yusuf sure-si 106 ayetinde²⁸⁰ bahsedilen Allah'a ancak ortak koşarak inanan kimseler, Allah'ı yaratıklara benzeten kimselerdir. Yine ona göre aynı ayet, Putperest Arapların hac telbiyeleri hakkında nazil olmuştur. Çünkü onlar; "Allah'ım, emrine amadeyiz, senin, kendisine sahip olduğun, kendisinin ise sana sahip olmadığı bir ortaktan başka bir ortağın yoktur" şeklinde telbiyede bulunurlardı²⁸¹.

Razi, Allah ismi gibi Rahman isminin de yalnız Allah'ın kendisine ad olduğunu, İslam Öncesi Arapların da bu adı Allah'tan başkası için kullanmadıklarını²⁸², yalnız bazı müşriklerin Yalancı Peygamber Müseyleme'ye, "Rahmanu'l-Yemâme" dediklerini²⁸³ söylemektedir. Razi'ye göre bu, bazılarının ilah kelimesini, Allah'tan başkasına, aslında batıl bir inanç olduğu halde, sırf dil yönünden geçerli oluşuna bakarak, haddi aşmak ve küfürde bulunmak için vermeleri gibidir²⁸⁴.

İslam öncesi Arapların içerisinde, çoğunluğu şirk ve Putperestlikle karışık da olsa, Tanrının varlığını kabul edenler olduğu gibi, Tanrının varlığını tamamen inkar edenler de bulunmaktaydı. Kaynaklarımızda "Dehriye" diye geçen bu materyalist guruptan Razi de aynı adla bahsetmektedir. Razi bunlardan, hem

275 Razi, Tefsir, mtn. II.114 / trc. II.137.

276 Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, II.234.

277 Feyyumi, Fi'l-Fikri'd-Dini'l-Cahili, Dâru'l-Me'ârif, Kahire 1406/1982, S.226.

278 Razi, Tefsir, mtn. XIV.7 / trc. X.260, mtn. XI.56 / trc. VIII.36, mtn. XXVIII.306,308 / trc. XX.528,531.

279 Razi, Tefsir, mtn. XXX.70 / trc. XXII.21.

280 "Onlardan çoğu Allah'a ortak koşmadan inanmazlar".

281 Razi, Tefsir, mtn. XVIII.224 / trc. XIII.362.

282 Razi, Tefsir, mtn. XXIX.82-83 / trc. XXI.62-63, mtn. XXXI.135 / trc. XXIII.67.

283 Razi, Tefsir, mtn. XXXI.135 / trc. XXIII.67.

284 Razi, Tefsir, mtn. XXIX.83 / trc. XXI.63.

tanrıyı, hem de öldükten sonra dirilmeyi ve kıyamet gününü inkar eden, “bizi ancak zaman helak eder”²⁸⁵, diyen kimseler olarak bahseder²⁸⁶.

Razi, Arap Putperestleri arasında meleklerle ibadet inancının bulunduğu da işaret etmektedir. Razi’nin verdiği bilgiler ışığında bu kimselere göre melekler, semavi ruhlardan ibarettir. Her bölgenin, o bölgeyi idare eden muayyen bir ruhu vardır. Bu alemdeki her şeyin de, bu alemini idare eden semavi bir ruhu vardır. Bunlar, meleklerle, onları somut hale sokmak için, bir takım şekiller vererek ibadet etmektedirler²⁸⁷. Razi, meleklerle inanan bu kimselerin, onları Allah’ın kızları olarak kabul ettiklerini de söylemektedir²⁸⁸. Razi’nin, İbn Abbas’tan rivayet ettiğine göre Arap Putperestleri, Allah’ın varlığını kabul etmekle beraber, meleklerin Allah’ın kızları olduğunu söyleryerek müşrik oluyorlardı²⁸⁹. Razi Araplardaki melek inancı konusunda Kur’an’daki “Ahirete iman etmeyen o kimseler, meleklerle dişi adı takarlar”²⁹⁰ ayetini zikretmektedir.

Razi, Kureyş Putperestlerinin, Hz.Peygamberin nübüvvetini inkar ettikleri gibi, diğer bütün peygamberleri de inkar ettiklerini söylemiş²⁹¹ ve nübüvveti kabul etmeyen bu kişilerin, Kur’an’da işaret edildiği gibi, “Allah bir insanı mı peygamber olarak gönderdi”²⁹² anlayışına sahip olduklarını zikretmiştir. İlk ve son devir kaynaklarında da Araplardaki söz konusu bu inançlara işaret edilmiştir. Şehristani²⁹³, Ebu’l-Maali²⁹⁴, Feyyumi²⁹⁵ ve Alusi’de²⁹⁶, onların nübüvveti inkar edici tavırlarına dikkat çekilmiştir.

285 Casiye, 24.

286 Razi, Tefsir, II.90 / trc. II.89, mtn. XXVII.269 / trc. XIX.617.

287 Razi, Tefsir, mtn. I.245 / trc. I.341.

288 Razi, Tefsir, mtn. IV.25 / trc. III.387, mtn. XI.46 / trc. VIII.319, mtn. XIV.7 / trc. X.260, mtn. XIII.115-116 / trc. X.72-74, mtn. XIV.12 / trc. X.268, mtn. XVI.36 / trc. XI.483, mtn. XVIII.224 / trc. XIII.362, mtn. XXVIII.262 / trc. XX.448, XXVIII.308 / trc. XX.531.

289 Razi, Tefsir, mtn. XVIII.224 / trc. XIII.362.

290 Necm, 27.

291 Razi, Tefsir, mtn. XIII.74 / trc. X.15-16.

292 İsrâ, 94: “İnsanlara doğruluk rehberi geldiği zaman, inanmalarına engel olan, sadece, “Allah peygamber olarak bir insan mı gönderdi”, demiş olmalarıdır.

293 Şehristani, el-Milel ve’n-Nihal, II.236.

294 Ebu’l-Maali, B.Edyan, S.20.

295 Feyyumi, Fi’l-Fikri’d-Dini’l-Cahili, S.281.

296 Alusi, B.Ereb fi Ma’rifeti Ahvâli’l-Arab, Şerh ve Tash: M. B. el-Eserî, D.el-Kütübi’l-İlmîyye, Beyrut trz, II.198.

SONUÇ

Önde gelen bir İslam bilgini ve sıradışı bir müfessir olan Râzî, tefsirinde, çeşitli dinlerle ilgili çok fazla malzemeyi kullanmış ve Kur'an'ı yorumlarken bunlardan en iyi şekilde istifade etme yoluna gitmiştir. Bunun yanında muhtelif dinlerle ilgili bilgilerin bulunduğu ve yukarıda söz konusu edilen eserlerinde, mitolojileri bile belli bir değer olarak kullanmıştır. Bunun yanında muhtasar şekilde de olsa, Milel-Nihal geleneğini devam ettiren birisidir.

Razi'nin bilgileri günümüz ile büyük oranda benzerlik arz etmektedir. Günümüze oranla onun bilgileri elbette biraz daha özlü ve eksiktir ki, 700 yıl önce si göz önüne alındığında bu durum son derece normaldir.

Râzî, tefsirinde Tevrat ve İncil'den nakiller yapan ilk müfessir olma orijinalitesini de bünyesinde bulundurmaktadır.

Râzî, diğer eserlerinde olduğu gibi, Dinler Tarihi ile ilgili eserlerinde de bilimsel metotları kullanmış, teknik anlamda son derece objektif davranmıştır. Bu yönüyle çeşitli dinlerle ilgili verdiği bilgiler isabetlidir. Ancak Sabiîliği Putperest Harranlıların dini olarak göstermesi, diğer klasik İslam kaynaklarında da görülen bir yanılıdır. Günümüzde yapılan çalışmalar ile bu yanlışlık düzeltilmiştir. Bunun yanında Budizm, Çin dinleri gibi dinlerden söz etmemiştir.

Râzî, dinlerle ilgili bilgilerinde, devrindeki temel kaynaklara müracaat etmesinin yanında, tefsirciliğinin ve kendinden öncekilerin ilimlerini hazmetmesinin sonucu olarak sahabeden ve tabiinden de çeşitli rivayetlerde bulunmuştur. Bu da bizi, Râzî kanalıyla hem kendi devrine, hem de ilk devirlere kadar bağlayan bir köprü olmaktadır.

Razi'nin verdiği bu bilgiler, kendi devrinden günümüze kadar uzanan süreç içerisinde tarihin, belli bir yüzyıl öncesine ait belli bir devresini aksettirdiği için son derece değerlidir. Bu durumuyla Râzî'nin, İslam dünyasındaki Dinler Tarihi çalışmalarında örneğin bir Şehristani, bir İbn Hazm'ın yanında müracaat edilmesi gereken önde gelen bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu bu iki müellife, İslam dünyasının önde gelen iki Dinler Tarihçisi ünvanını kazandıran Milel-Nihal'e dair yazdıkları hacimli eserleridir. Eğer Râzî İtikâdât ismini de taşıyan Milel-Nihalini bu şekilde muhtasar olarak değil de, tefsirinde kullandığı malzemenin hepsini kullanarak çok daha ayrıntılı yazsaydı, en azından bu iki müellif kadar kabul gören bir Dinler Tarihçi olurdu demek, kanaatımızca yanlış olmayacaktır.